

Jurij Perovšek*

Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941**

IZVLEČEK

Organizacijsko-politična slika slovenskega liberalizma v polstoletju 1891–1941 po eni strani predstavlja sestavni del modernega političnega triptiha, ki je od konca 19. stoletja do konca prve svetovne vojne ustrezal stanju pri drugih avstrijskih in zahodnoevropskih narodih in se je v svoji temeljni katoliško-liberalno-marksistični osnovi nadaljeval v čas med svetovnimima vojnama. Po drugi strani prikazuje del slovenske politike, ki sta ji socialna zamejenost in premajhna oziroma upadajoča delavnost zlasti v avstrijski dobi onemogočili organizacijsko širino. Te liberalcem skoraj do konca habsburške monarhije ni uspelo utemeljiti v vseslovenskem obsegu. Oboje je opazno vplivalo na njihovo drugotno politično vlogo v tedanjem slovenskem prostoru. V Kraljevini SHS/Jugoslaviji so liberalci s sodelovanjem v jugoslovanski centralistični politiki občutno izboljšali svoj položaj. Na ta način so se zoperstavljali močnemu katoliškemu taboru, ki je koreninil v svojem širokem idejnopolitičnem in družbenem zaledju. V drugi polovici tridesetih let se je liberalna politična moč izčrpala in organizacijsko sesula. Liberalni tabor kot politični subjekt je izžvenel.

Ključne besede: Avstro-Ogrska, Slovenci, liberalizem, Kranjska, Goriška, Štajerska, Kraljevina SHS/Jugoslavija, organizacijski in politični razvoj

ABSTRACT

ORGANISATIONAL-POLITICAL IMAGE OF THE LIBERAL CAMP BETWEEN 1891 AND 1941

The organisational-political image of the Slovenian liberalism in the five decades between 1891 and 1941 represents, on the one hand, an integral part of the modern political

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, jurij.perovsek@inz.si
 ** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

triangle that corresponded to the situation in the other Austrian and West European nations since the end of the 19th century and which, in its basic Catholic-liberal-Marxist characteristics, continued in the time between the World Wars. On the other hand, however, it describes the part of the Slovenian politics whose organisational breadth was inhibited by the limited social relevance as well as deficient or diminishing activities, especially in the Austrian period. Almost until the end of the Habsburg Monarchy, the liberals failed to assert themselves at the all-Slovenian level. All of this had a notable influence on the inferior political role of the liberals in the contemporaneous Slovenian space. In the Kingdom of SHS/Yugoslavia, the liberals improved their position significantly by cooperating with the Yugoslav centralist politics. In this manner they stood up to the strong Catholic camp, rooted in its extensive ideological-political and social background. In the second half of the 1930s, the liberal political power became exhausted and fell apart organisationally. The liberal camp as a political subject became obsolete.

Keywords: Austro-Hungary, Slovenians, liberalism, Carniola, the Gorizia region, Styria, Kingdom of SHS/Yugoslavia, organisational and political development

Avstrijska doba

Liberalci na Kranjskem

I.

Začetek modernega strankarskega življenja na Slovenskem sega v devetdeseta leta 19. stoletja, ko so kot prvo samostojno idejnopolitično organizacijo 26. januarja 1890 ustanovili Katoliško politično društvo (KPD) v Ljubljani. Ustanovitev KPD je spodbudila liberalno usmerjene kroge v Ljubljani, da so 2. februarja 1891 oblikovali svoje Slovensko društvo (SD). Ozemeljski obseg Slovenskega društva v Ljubljani je obsegal deželo Kranjsko, njegova temeljna podlaga pa je bila narodna ideja, ki jo je liberalna stran pogrešala pri KPD.¹

Do oblikovanja Narodne stranke za Kranjsko (NSK) 29. novembra 1894 je bilo Slovensko društvo v Ljubljani edini liberalni politični subjekt na Slovenskem. Ob ustanovitvi je imelo 200 članov, do leta 1894 pa je njihovo število naraslo na 600. V letih 1891–1893 je društvo vodil Ivan Gogola, tajnik pa je bil dr. Karel Triller. Od konca leta 1893 je društvo vodil dr. Ivan Tavčar. Vodstvo društva so predstavljali pripadniki premožnejših slojev (pravniki, zdravnik, posestniki), med njimi pa so bili tudi tedanji liberalno usmerjeni poslanci deželnega zbora. V društvu je bila po Trillerjevih besedah združena kranjska inteligenca.² O njegovem delovanju je poročal

1 »Slovensko društvo«, «Slovenski narod», 30. 1. 1891, 1, –. r. – (Ivan Tavčar). »Katoliško politično društvo«, «Slovenski narod», 1. 2. 1890, 1.

2 »Slovenskega društva' III. javni društveni shod«, «Slovenski narod», 5. 6. 1891, 1.

Slovenski narod. Od 4. julija 1891 je društvo izdajalo tudi list *Rodoljub*, ki je kot njegovo glasilo izhajal do 18. decembra 1897.

SD se v svoji dejavnosti ni moglo meriti s politično prizadevnostjo KPD in hitro rastočo organizacijo katoliških političnih društev na Kranjskem.³ Zato ni čudno, da je društveni tajnik Triller na občnem zboru SD 30. decembra 1893 društvonike, ki jim čas in razmere to dopuščajo, pozval, »da se lotijo aktivnega dela ter žrtvujejo vse svoje sile prepotrebni društveni in politični naši organizaciji.«⁴ Avgusta 1894, dobre tri mesece pred ustanovitvijo NSK, pa je na očitek tržaškega *Slovanskega sveta*, da v primerjavi z delavnostjo katoliške strani pri Slovenskem društvu vlada »skrajna svetopisemska zadovoljnost, dasi izgublja vedno več tal pod nogami«,⁵ Ivan Hribar priznal, da to politično zaostaja. Vzrok za to je pripisal majhnemu številu aktivno delujočih članov, medtem ko se »obilo mladih in čilih močij dosledno odteguje vsakemu pozitivnemu sodelovanju.«⁶ Kljub temu pa je bilo SD prepoznaven in tudi uspešen predstavnik liberalnega političnega prepričanja. To se je do ustanovitve NSK pokazalo pri (dopolnilnih) volitvah v ljubljanski mestni svet v letih 1891–1894 in ob nadomestnih deželnozborskih volitvah na Notranjskem leta 1891 in 1894. Na omenjenih volitvah so zmagali kandidati liberalne strani. Ljubljanski župan je leta 1891 in 1894 postal kandidat SD dr. Peter Grasselli, ki je sicer mesto vodil v letih 1882–1896. Od nastopa SD na občinskih volitvah v Ljubljani leta 1891 je bil ljubljanski občinski svet (z izjemo časa od septembra 1910 do januarja 1912, ko je Ljubljano upravljal vladni komisar Wilhelm vitez Laschan) vse do leta 1921 v liberalnih rokah. V letih 1896–1910 ji je županoval Ivan Hribar, v letih 1912–1921 pa Ivan Tavčar. SD pa je bilo neuspešno na državnozborskih volitvah leta 1891, ko je bil njegov kandidat, ki je nastopil v kranjskem in postojnskem volilnem okraju, poražen.⁷

V Slovenskem društvu so zgodaj začeli razmišljati o ustanovitvi politične stranke. Že na občnem zboru 4. junija 1891 so sklenili, »da se stranka, stoječa za društvom, imenuje v prihodnje ‚narodno-napredna‘ stranka.«⁸ A to ni pomenilo, da je taka stranka dejansko obstajala. Šlo je le za politično ime, ki ga je večkrat uporabilo SD, sámo pa je ostalo strankarski zametek.

Kljub temu pa se moramo ustaviti pri t. i. Narodno-napredni stranki (NNS). Ko so se v SD odločili, da bodo uporabljali tudi to ime, so namreč pojasnili, zakaj svojo idejnopolično usmeritev označujejo kot »napredno« in ne liberalno. Oznaka »napreden« se je med pripadniki njene politične strani tudi v veliki meri ohranila skozi vse obdobje naše obravnave. Ker se je v zgodovinopisju uveljavila druga – »liberalna« oznaka –, pa bi lahko mislili, da v njem ni mesta za »napredno« oznako. A ni tako. »Naprednjaki« oziroma liberalci so se čutili *napredne* – zato so se večinoma tako tudi imenovali (kot je pokazal kasnejši čas, tudi zaradi razumevanja

3 Prim. Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem* (Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928), 33, 43, 101, 102.

4 »Slovenskega društva v Ljubljani‘ občni zbor,« *Slovenski narod*, 2. 1. 1894, 2.

5 Dovč. (verjetno Fran Podgornik), »Napredni položaj,« *Slovenski svet*, 10. 8. 1894, 286.

6 Alfa (Ivan Hribar), »V obrambo!,« *Slovenski narod*, 14. 8. 1894, 1.

7 Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 350.

8 »Slovenskega društva‘ III. javni društveni shod,« *Slovenski narod*, 5. 6. 1891, 2.

svojega glavnega nasprotnika, katoliškega tabora) – in v upoštevanju njihovega samorazumevanja ne more biti nič spornega. Oznaki *napreden* ali *liberalen* sta po našem mnenju enakoveljavni. Lahko uporabljamo prvo ali drugo. Sami bomo sicer uporabljali oznako *liberalec*, *liberalno*, ker se običajno pojavlja kot ena od sestavnih pri delitvi modernega političnega prostora na katoliški, liberalni (napredni) in marksistični tabor.

Na občnem zboru SD 4. junija 1891 je dr. Danilo Majaron podrobneje utemeljil smiselnost pojma *napreden*. »Prav je, da se naša stranka (*sic!* – J. P.) ne imenuje niti liberalno, niti konservativno«, je dejal. »Ti dve besedi sta že izgubili svoj prvotni dobri pomen. [...] Res je sicer, da nam je liberalizem zahvaliti za novodobno svobodo v državi, za svobodo, katere je posameznikom iz naroda treba v duševno razvitje. Liberalni duh prerodil je tudi našo Avstrijo v ustavno državo s temeljnimi zakoni, iz katerih tudi slovenski narod lahko snuje svoje politične pravice. Da se torej načelom, katera so nam dala temeljne zakone, katera so nam dala pravico volitev, zborovanja, združevanja, javnega govora, tiska in druge pogoje samosvojega gibanja in napredovanja, – da se takim pravim liberalnim načelom ne bomo odrekli, to je več nego naravno za slovensko, narodno stališče. Vendar pa se lahko odpovemo imenu samemu, ker vidimo vsak dan, da tisti, ki se smatrajo in imenujejo ‚liberalce‘, to v resnici neso, ker zlasti vidimo, da nemški liberalci, kateri so bili poprej zastavonosci liberalizma, obrnili so hrbet liberalnim načelom, in danes pod firmo liberalizma zatajujejo celo temeljne naše zakone ter niti vladi ne pripuščajo, da bi jih zvrševala v prid Slovanom. [...] S temi laži-liberalci si torej nobeden pravi liberalec ne bode prideval istega imena. Sploh pa dajmo slovo tem historičnim, tujim imenom ter se rajši nazivajmo tako, kakor se prilega stvari in našim domačim razmeram. In po tem je predlagano ime ‚narodno-napredna stranka.‘«⁹

II.

.....

Svojo pravo politično stranko so liberalci na Kranjskem poimenovali Narodna stranka.¹⁰ Izhajali so iz prepričanja, da mora biti načelo narodnosti nujno potrebno in stalno vodilo slovenske politike.¹¹ To naj bo poslanstvo Narodne stranke, ki bo delovala »iz naroda mej narod za narod«.¹²

Na ustanovnem shodu Narodne stranke za Kranjsko se je 29. novembra 1894 v Ljubljani zbralo 456 mož. »Sami odlični, socialno ugledni in uplivni možje raznih stanov,«¹³ jih je označil *Narod*. »Možje, ki vedô, kaj hočejo, odlični po [...] izobraženosti in imetji.«¹⁴ Socialni položaj strankinih pripadnikov – »veljakov«¹⁵ –

9 »‚Narodno-napredna stranka,‘« *Slovenski narod*, 6. 6. 1891, 1, 2.

10 »‚Narodna stranka‘ na Kranjskem,« *Slovenski narod*, 1. 12. 1894, 1.

11 »Na stražo!,« *Slovenski narod*, 7. 9. 1894, 1.

12 »Zaupnim možem v pozdrav!,« *Slovenski narod*, 28. 11. 1894, 1.

13 »Shod zaupnih mož,« *Slovenski narod*, 29. 11. 1894, 1.

14 »‚Narodna stranka‘ na Kranjskem,« *Slovenski narod*, 1. 12. 1894, 1.

15 Ibid.

je torej pomenil veliko, čeprav je Karel Triller na njenem ustanovnem shodu dejal, da »naša stranka ni niti advokatska niti notarska, niti meščanska niti kmetska, temveč narodna stranka v najširšem in najblažjem pomenu besede in zato jej bije srce za vse slojeve naroda«. ¹⁶

Na strankinem ustanovnem shodu so obenem z obravnavo ključnih narodnopolitičnih, družbenih in gospodarskih vprašanj ter sprejetjem strankinega programa določili tudi njeno organizacijsko strukturo. Strankin najvišji organ je bil zbor zaupnih mož, v času med zbori pa sta stranko vodila izvršilni odbor (IO) v Ljubljani in odbor zaupnih mož. Na prvi seji IO 2. decembra 1894 so za njegovega načelnika izvolili dr. Karla Bleiweisa viteza Trsteniškega. ¹⁷ Strankino glasilo je bil *Slovenski narod*. *Narod* je zapisal, da je prostovoljno glasilo NSK, sicer pa neodvisni list, ki izraža »prosto mnenje boljših slovenskih krogov«. ¹⁸

Po ustanovitvi NSK liberalna stran svoje dejavnosti ni občutneje razvila. Vzrok, da je NSK začela delovati tako pozno, je bil po pojasnilu *Slovenskega naroda* potres v Ljubljani 14. aprila 1895. Takrat je bilo »potrebno popustiti vse druge politične misli in namene ter skrbeti jedino za to, da se ničesar ne zamudi, kar zamore pomagati«. ¹⁹ V letu 1895 so nato predstavniki NSK nastopili na shodu političnega društva Jednakopravnost v Idriji, Slovensko društvo pa je imelo še shoda v Ljubljani in Črnomlju. ²⁰ Liberalno politično delovanje je še vedno slonelo na Slovenskem društvu, medtem ko je bilo pod imenom NSK opazno le še ob ljubljanskih dopolnilnih občinskih volitvah konec maja 1895. Zaradi posledic potresa, ki je prizadel Ljubljano, sta se NSK in KPD dogovorila, da na volitvah nastopita skupaj, NSK pa je KPD, ki do tedaj ni imelo svojih predstavnikov v občinskem svetu, prepustila tretjino odborniških mest. Vsi kandidati liberalne in katoliške strani so bili izvoljeni v občinski svet. ²¹

Prvi veliki politični preizkus, ki je čakal NSK, so bile deželnozborske volitve 21. in 25. novembra 1895. Volitve je dobila katoliška stran, ki je pred njimi izoblikovala svojo strankarsko politično predstavnico – Katoliško narodno stranko (KNS). KNS je dobila 16, NSK pa devet poslanskih mest. Pred tem se slovenski poslanci niso delili po politični opredelitvi, deset nemških poslancev v veleposestniškem volilnem razredu pa je nastopalo enotno. ²²

NSK je bila prepričana, da se v deželnem zboru, v katerem je imela KNS (relativno) večino, »ni nič dobrega in koristnega nadejati od klerikalne stranke«. ²³ Zato so se v položaju, ko sta se morali za večinsko odločanje o spornih vprašanjih združiti dve

¹⁶ »Shod zaupnih mož,« *Slovenski narod*, 30. 11. 1894, 2.

¹⁷ *Ibid.*, 1, 2. »Domače stvari. Zvršilni odbor narodne stranke,« *Slovenski narod*, 5. 12. 1894, 3.

¹⁸ »Slovenski narod' svojim naročnikom in sotrudnikom,« *Slovenski narod*, 29. 12. 1894, 1.

¹⁹ »Stranka pri delu,« *Slovenski narod*, 28. 6. 1895, 1.

²⁰ »Dnevne vesti. Shod v Idriji,« *Slovenski narod*, 5. 8. 1895, 2. »Dnevne vesti. Slovensko društvo v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 10. 7. 1895, 3. »Dnevne vesti. Shod Slovenskega društva v Črnomlju,« *Slovenski narod*, 26. 8. 1895, 2.

²¹ »Meščani!,« »Dnevne vesti. Mestne dopolnilne volitve,« *Slovenski narod*, 25. 5. 1895, 1, 4. »Meščani!,« »Dnevne vesti. Volitev v mestni svet ljubljanski,« *Slovenski narod*, 27. 5. 1895, 1, 2. »Dnevne vesti. Volitev v mestni svet ljubljanski,« *Slovenski narod*, 29. 5. 1895, 3. »Dnevne vesti. Volitev v občinski svet,« *Slovenski narod*, 31. 5. 1895, 2. »Dnevne vesti. Volitev v občinski svet,« *Slovenski narod*, 1. 6. 1895, 3.

²² Melik, *Volitve*, 296, 297.

²³ »Odgovornost klerikalne stranke,« *Slovenski narod*, 14. 12. 1895, 1.

stranki proti tretji, liberalni poslanci januarja 1896 zvezali z nemškimi. S tem so KNS onemogočili politično prevlado na Kranjskem. 23. februarja 1898 je sicer prišlo do pravne pogodbe med KNS in NSK o sodelovanju poslanskih klubov obeh strank v deželnem zboru, vendar t. i. sprava ni zaživela. V sodelovanju z Nemci si je NSK, kljub prenehanju liberalno-nemške zveze leta 1905, do leta 1908 na Kranjskem zagotovila oblast. To leto jo je izgubila, ko je na podlagi reforme deželnega volilnega sistema, s katero je bila uvedena splošna in enaka volilna pravica za moške, katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS – vanjo se je leta 1905 preimenovala KNS) na deželnozborskih volitvah dobila absolutno večino. SLS je bila nato politična gospodarica Kranjske do konca habsburške monarhije.²⁴

V času, ko je NSK s sklenitvijo sporazuma z Nemci KNS/SLS naložila, kot je dejal Ivan Tavčar, politični »post«,²⁵ je ta na Kranjskem že postala najmočnejša slovenska politična stranka. Ob šibki Jugoslovanski socialnodemokratski stranki (JSDS), ustanovljeni leta 1896 v Ljubljani, je narodno politiko krojil »klerikalno-liberalni strankarski duet«,²⁶ v njem pa se je slišal predvsem glas KNS/SLS. Na državnozborskih volitvah leta 1897 so bili na Kranjskem izvoljeni trije liberalci in šest pripadnikov KNS, leta 1901 je bilo na državnozborskih volitvah enako, leta 1907 pa je bilo v državni zbor izvoljeno deset pripadnikov SLS in eden z liberalne strani. KNS je bila tudi zmagovalka deželnozborskih volitev leta 1901. Dobila je 16 poslancev, liberalci pa devet. Sicer pa je bilo glede na dopolnilne oziroma nadomestne volitve v letih 1896–1908 razmerje med katoliško in liberalno stranjo v deželnem zboru naslednje: v letih 1896–1897 je imela katoliška stran 15 poslancev in liberalna deset, v letih 1897–1901 je bilo razmerje 14 proti 11, v letih 1901–1908 pa znova 16 proti devet.²⁷

Politična moč KNS/SLS kranjskih liberalcev ni navedla k podrobnemu organizacijsko-političnemu delu, saj jim je zveza s stranko nemških veleposestnikov zagotavljala gospostvo v deželi.²⁸ Liberalci so ostali zamejeni v ozek okvir meščanskega sloja v mestih in pomeščanjenih krogov na podeželju. Iz idejnih razlogov je liberalizem – v mestih in na vasi – podpiralo tudi učiteljstvo. Poleg tega je liberalna usmeritev prevladovala še med dijaško in akademsko mladino ter med srednješolskimi profesorji, močno zaslonbo pa je imela tudi v nekaterih društvih in družbah – v sokolski organizaciji, katere društva so predstavljala oporišča liberalnega izobraženstva in polizobraženstva na deželi, gasilskih društvih, narodnoobrambno usmerjeni družbi Sv. Cirila in Metoda in Slovenski matici. Širše ljudske plasti so bile prepuščene idejnemu in političnemu vplivu KNS/SLS, ki si je z vztrajnim gospodarsko-socialnim in političnim delom priborila odločilen vpliv na vse javno

24 »Spravna pogodba,« *Slovenski narod*, 18. 3. 1898, 1, 2. Jurij Perovšek, »Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 98. Melik, *Volitve*, 297.

25 (Ivan Tavčar), »Konec igre!,« *Slovenski narod*, 9. 3. 1896, 1.

26 Janko Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo: med Metternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev* (Ljubljana: Modrijan, 2008), 210.

27 Melik, *Volitve*, 297, 306, 363, 379, 397, 398.

28 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 64.

življenje. Katoliški tabor je v začetku 20. stoletja skoraj v celoti politično obvladal slovensko podeželje, liberalni pa je bil po svoji politični organizaciji vedno bolj omejen na mestne naselbine. Nasproti KNS/SLS je bil močnejši le na gospodarskem področju, pri čemer mu je gmotno zaslombo zagotavljal tudi liberalni bančni kapital. Vodilno vlogo je imel še v kulturi.²⁹ Glavni vzrok za politično podrejenost liberalne stranke je leta 1906 avtor N. v kamniškem *Našem listu* (*List* je spremljal slovensko življenje s stališča svobodomiselnosti in politične nevezanosti³⁰) predstavil takole: »Mnogim liberalnim je predolgočasno, pečati se s podrobnim delom organizacije. Resnično, treba je k temu mnogo truda in samozatajevanja. Ako pa nimate tega potrpljenja, potem je prav, da vladajo nad vami drugi!«³¹

V gornjih besedah *Našega lista* je bilo veliko resnice. Najvišji organ Narodne stranke oziroma Narodno napredne stranke (NSK je novo, že domišljeno ime začela uporabljati v začetku 20. stoletja), zbor zaupnih mož, namreč skoraj polnih 12 let ni obravnaval vprašanja organizacijsko-političnega dela. To so storili šele leta 1906 na dveh zborih zaupnih mož 25. marca in 15. novembra. Do tedaj je NSK/NNS najvidnejši strankarski razvojni korak storila na shodu zaupnih mož 18. julija 1901, ko je prilagodila svoj dotedanji program novim družbenogospodarskim in političnim razmeram.³²

Leta 1906 je o strankinih slabostih na organizacijsko-političnem področju razpravljalo več njenih članov. Pred shodom zaupnih mož marca 1906 je član IO NNS Karel Triller v *Slovenskem narodu* objavil obširno razmišljanje o programskih in političnih smernicah njenega dela. Med drugim je zapisal, da ljudstvo ne pozna pravega značaja SLS. Za to sta krivi nezadostna organizacija in nedejavnost NNS. Res je sicer, da »take organizacije, kakor jo ima klerikalna stranka, ne more ustvariti nobena druga stranka. Katoliška cerkev ni danes drugega nič kakor strankarska organizacija; katoliški duhovniki niso nič drugega več, kakor navadni, z duhovsko avtoriteto oboroženi politični agitatorji, ki tudi vedno nastopajo kot pravi ‚Wahlhunde‘ (mišljeno je hujskači – op. J. P.). Napram taki organizaciji ni mogoče ustvariti enakovredne druge organizacije, ali ustvariti se mora organizacijo, po kateri bo mogoče koncentrirati ljudske sile in omogočiti enotno delovanje in enotno vojskovanje.«³³

Potrebo po izboljšavi strankine organizacije je na marčevskem shodu zaupnih mož poudaril tudi Ivan Hribar. Na shodu so se zbrali možje iz vse dežele, ki jih je Hribar naprosil za nasvete, da se vodstvo v Ljubljani »seznanj z ljudstvom, med katerim živite«. V tem duhu je razpravljal tudi Ivan Tavčar, ki je opozoril, da je strankina organizacija v glavnem ostala na papirju. Prvi pogoj boljšega organizacijskega dela je, da se v Ljubljani postavi mladega, energičnega in delavnega strankinega tajnika. Stranka pa se mora razširiti tudi po deželi. Na shodu so izvolili nov izvršilni odbor.³⁴ Na prvi

29 Jurij Perovšek, *Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 51, 53, 54, 57.

30 Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998), 197.

31 N., »Liberalizem,« *Naš list*, 9. 10. 1906, 1.

32 »Naš program,« *Slovenski narod*, 20. 7. 1901, 1.

33 (Karel Triller), »Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke,« *Slovenski narod*, 6. 3. 1906, 1.

34 »Shod zaupnikov narodno-napredne stranke,« *Slovenski narod*, 26. 3. 1906, 1, 2.

seji novega IO 2. aprila 1906 so za svojega predsednika izbrali ljubljanskega župana Ivana Hribarja, ki je vodenje stranke prevzel od dotedanjega predsednika Bleiweis-Trsteniškega. Prvi podpredsednik IO je postal Ivan Tavčar, drugi podpredsednik pa dr. Vladimir Ravnihar.³⁵

O organizacijsko-političnem vprašanju so podrobneje spregovorili na novembrskem shodu zaupnih mož. Tedaj so sprejeli tudi nov strankin program. V razpravi o programu je več razpravljavcev kritiziralo dremež in brezdelje NNS, ki v svojem organizacijsko-političnem delu ne upošteva potreb kmetov, obrtnikov in uradništva, čemur njeni vodilni predstavniki niso oporekali. Strankinemu delu sta kritične besede namenila tudi član IO NNS dr. Fran Novak in njegov podpredsednik Vladimir Ravnihar. Pri obravnavi novega strankinega organizacijskega statuta je Novak podvomil, ali je res nov, saj se »o starem ni dosti vedelo drugje, razven v arhivu deželne vlade«; njegova pravila so spala »sramežljivo spanje mlade device, dokler niso v svojem devištvu zarjavela«. Morda je doslej zadostovalo »skrhano sredstvo golih besedi in fraz, kričanja do zamolklosti, katerih se je stranka [...] v preteklem času več kot dovolj posluževala«. Precej samozatajevanja in navdušene požrtvovalnosti bo treba v prihodnje, če želimo napredovati. Tako je menil tudi Ravnihar. Poudaril je nujnost »onega dela, ki ga imenujemo podrobno delo. Tu morate iti z visokih svojih stolov med narod in delati, treba bo zavihati rokave, med narodom snovati društva, politična in nepolitična. Vsaka čitalnica in telovadno društvo je končno vendar politično društvo [...]. Ni zadosti, da se samo plačuje društvene in strankine prispevke, ampak treba se bo dela tudi aktivno udeleževati.«³⁶

Ravniharjeva izjava o »visokih stolih« je razburila Tavčarja, ki o svojem ni vedel reči nič slabega. Na shodu so ponovno volili strankin IO, v katerem Ravniharja ni bilo več.³⁷ Iz stranke je tudi izstopil; vanjo se je vrnil leta 1911.³⁸ Novi IO NNS so konstituirali 5. decembra 1906. Predsednik in prvi podpredsednik IO sta ostala Hribar in Tavčar, drugi podpredsednik je postal Triller. Odprli so tudi strankino pisarno.³⁹ Leta 1907 je NNS začela izdajati svoje uradno glasilo *Slovenija*, ki je izhajala le od 17. oktobra do 27. decembra.⁴⁰

Kljub temu da se je zavedala velikega manka na organizacijsko-političnem področju,⁴¹ ga NNS ni nadoknadila. Kot je dobro zapisal Fran Erjavec, strankini zborovanji leta 1906 »preživelega telesa [...] nista mogla več pomladiti«.⁴² Liberalci so v organizacijskem smislu improvizirali. Stavili so le na mrežo svojih tajnih zaupnikov po občinah, ki so se sestajali po domovih krajevnih strankinih veljakov in v posebnih sobah gostiln. Liberalna stranka se je v politiki zanašala predvsem na svojo

35 »Dnevne vesti. Izvrševalni odbor narodno-napredne stranke,« *Slovenski narod*, 3. 4. 1906, 2.

36 »Shod zaupnikov narodno-napredne stranke,« *Slovenski narod*, 17. 11. 1906, 2–4.

37 Ibid., 4, 5.

38 O tem gl. *Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimirja Ravniharja* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997), 65, 79.

39 »Dnevne vesti. Konstituiranje izvrševalnega odbora narodno-napredne stranke,« *Slovenski narod*, 6. 12. 1906, 2.

40 Janko Šlebinger, *Slovenska bibliografija za l. 1907–1912* (Ljubljana: Matica Slovenska, 1913), 18.

41 Prim. »Dan zaupnikov narodno-napredne stranke,« *Slovenski narod*, 9. 7. 1912, 2.

42 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 97.

gospodarsko moč in posredni vpliv.⁴³ Njena organizacija je dejansko obstajala le iz naročnikov liberalnega časopisja.⁴⁴ Tudi na strankinih shodih, ki so bili eno osrednjih orodij političnega delovanja na Kranjskem, NNS ni imela namena mobilizirati množice. Odzivala se je predvsem na volilne okoliščine, sama pa ni ponujala tem, ki bi kranjsko prebivalstvo uspešno privabile na politične shode in ga navduševale.⁴⁵ Strankino delovanje so obremenjevala tudi nesoglasja med starejšo in mlajšo generacijo njenih pripadnikov. V NNS je bilo združeno »kar nekaj sposobnih in ambicioznih posameznikov v eni in drugi generaciji in vsi so politično individualno svobodo pojmovali kot neomejeno svobodo delovanja znotraj stranke. Zelo težko so priznavali moralno in politično avtoriteto, ki bi se ji morali podrežati. To je vodilo do trenj znotraj stranke in stari patriarh Tavčar je le s skrajnimi naporami krotil ambiciozne nezadovoljneže in ohranjal stranko neokrnjeno.«⁴⁶ Tavčar je postal predsednik IO NNS 20. novembra 1910.⁴⁷ Predsednik je ostal do konca delovanja NNS leta 1918. Do zamenjave na čelu stranke je prišlo po tem, ko cesar ni potrdil Hribarjeve šeste izvolitve za ljubljanskega župana. V političnih razmerah, ki so zaradi tega nastale, je Hribar v začetku oktobra 1910 odstopil z mesta predsednika IO.⁴⁸ Novo vodstvo IO sta poleg Tavčarja sestavljala še njegov prvi podpredsednik dr. Anton Švigelj in drugi podpredsednik Karel Triller.⁴⁹

Organizacijska nesposobnost pa tudi za liberalce neugodna volilna geometrija, vzpostavljena po državno- in deželnozborski volilni reformi v letih 1907 in 1908, sta do prve svetovne vojne, ko so strankarski boji ugasnili, NNS potisnili v politični kot. Na volitvah v deželni zbor leta 1908 in 1913 je krepko zaostala za SLS. Leta 1908 so v deželni zbor izvolili 27 poslancev SLS in 11 poslancev NNS, leta 1913 pa 28 poslancev SLS in deset poslancev NNS. Podobno je bilo na državnozborskih volitvah leta 1911. Tako kot leta 1907 so v državni zbor izvolili deset poslancev SLS in enega poslanca NNS.⁵⁰ Liberalni poslanci iz slovenskih dežel so bili v dunajskem parlamentu člani različnih parlamentarnih klubov ali pa so delovali kot samostojni poslanci (t. i. divjaki). Slovenski poslanci na Dunaju namreč niso delovali enotno. K temu je znatno prispeval katoliški prvak in vplivni parlamentarec dr. Ivan Šusteršič, ki je nasprotoval sodelovanju z liberalci. Po drugi strani pa so tudi liberalni poslanci imeli ideološke zadržke do katoliške strani.⁵¹

43 Janko Prunk in Marjetka Rangus, *Sto let življenja slovenskih političnih strank: 1890–1990* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2014), 38.

44 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 165.

45 Irena Selišnik, »Zborovanja na Kranjskem v letih 1900–1913 in razmerja moči: ‚Ako hočemo biti zmagovavci moramo poučevati ljudstvo po shodih ...‘«, *Zgodovinski časopis* 67, št. 1-2 (2013): 89, 97, 98.

46 Prunk in Rangus, *Sto let življenja slovenskih političnih strank*, 52, 53. O trenjih med starini in mladini v NSS gl. tudi Vasilij Melik, *Slovinci 1848–1918: razprave in članki* (Maribor: Litera, 2002 [i. e. 2003]), 555.

47 »Izvrševalni odbor narodno-napredne stranke«, *Slovenski narod*, 21. 11. 1910, 2.

48 »Iz izvrševalnega odbora narodno-napredne stranke«, *Slovenski narod*, 8. 10. 1910, 2. Gl. tudi Melik, *Slovinci 1848–1918*, 555, 556. Igor Grdina, *Ivan Hribar: »jediní resnični radikalec slovenski«* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010), 63, 70.

49 »Izvrševalni odbor narodno-napredne stranke«, *Slovenski narod*, 21. 11. 1910, 2.

50 Melik, *Volitve*, 297, 306, 363–66.

51 O tem gl. podrobneje Janez Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovinci: (1848–1918)* (Celje in Ljubljana: Zgodovinsko društvo in Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015), 206–21.

III.

.....

Organizacijska nedejavnost, elitistična meščanska družbena drža in ideološko politična zamejenost v t. i. farško gonjo je v idejnem prostoru kranjske liberalne strani sprožila kritičen odziv. V letih 1902–1904 je mimo NNS v samostojno družbeno akcijo krenila narodno-radikalna mladina (NRM). Narodno-radikalna struja je združevala srednješolsko in akademsko mladino, ki jo je povezovalo prepričanje, da se vodilni slovenski politični stranki, posebej NNS, premalo zanimata za delo med ljudstvom. Zato je zahtevala radikalno, svobodomiselnost narodno politiko ter konkretno izobraževalno in vzgojno delo med narodom. V tem smislu je opazno delovala. V letih 1905–1912 se je zbrala na štirih shodih (v Trstu, Celju in dvakrat v Ljubljani), kjer so njeni pripadniki domišljeno obravnavali aktualna družbena, socialnogospodarska in narodnopolitična vprašanja. O njih so razpravljali tudi v svojem glasilu *Omladina* (1904–1914), ki je podrobno poročala o njihovem delovanju. NRM je svojo udarno moč začela izgubljati leta 1909, ko so kljub kritičnemu vrednotenju NNS vodilni nosilci narodno-radikalnega gibanja – dr. Gregor Žerjav, dr. Albert Kramer in dr. Adolf Ribnikar – vstopili v liberalno stranko. Dotedanja razhajanja narodnih radikalov z liberalno politiko so se prenesla v strankin okvir.⁵²

Drugo kritično vrednotenje liberalne politike se je osredinjalo v pisanju že omenjenega *Našega lista* (1905–1909). *List* je urejal nečak goriškega liberalnega politika dr. Henrika Tume (Tuma se je leta 1908 pridružil JSDS) Ferdinand Lev Tuma. *Naš list* je v prvih dveh letih svojega izhajanja vztrajno opozarjal na napake liberalne politike. Poudarjal je, da je NNS neuspešna zato, ker njeni prvaki ne poznajo obstoječih razmer – »so tujci med nami«. Stranka si je izkopala grob s tem, ker ni delovala med ljudstvom, zadostovalo ji je, da je rekla: »Mi smo vse, kar ni klerikalno in to hočemo biti.«⁵³ Je nedostopna za vsako drugo mnenje, ki ga ni v *Slovenskem narodu*.⁵⁴

Naš list je v letih 1905–1906 zagovarjal tudi zamisel o ustanovitvi nove stranke, ki bi preseгла strankarski boj, saj je tedanja politika »oskrunila slovenski narod«. ⁵⁵ O tem je precej pisal, zamisel pa je krog, zbran ob *Našem listu*, konec leta 1906 uresničil v manjši Slovenski gospodarski stranki (SGS).⁵⁶ V nadaljnjem obdobju svojega izhajanja je *List* še naprej pozorno spremljal politično dogajanje na Slovenskem. Leta 1908 se je začel približevati NNS.⁵⁷ Kritično vrednotenje liberalne politike je začelo usihati in pisanje *List*a je postajalo vse bolj podobno tistemu v *Slovenskem narodu*. *Naš list* ni

52 Irena Gantar Godina, T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem: 1895–1914 (Ljubljana: Slovenska matica, 1987), 79–85. Irena Gantar Godina, *Neoslavizem in Slovenci* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994), 99–102. Jurij Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013), 151–55, 157, 179–88. Zvonko Bergant, *Slovenski klasični liberalizem: idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921* (Ljubljana: Nova revija, 2000), 135–40.

53 R. alias D., »Postanite meso in kri,« *Naš list*, 5. 10. 1906, 1.

54 A–a., »K položaju,« *Naš list*, 20. 11. 1906, 1.

55 »Kaj hočemo?,« *Naš list*, 6. 1. 1906, 1.

56 *Mojega življenja pot*, 65–67.

57 Prim. »Naš List' ob koncu leta,« *Naš list*, 25. 12. 1908, 1.

bil zmožen reformirati liberalnih krogov na bolj demokratičnih temeljih.⁵⁸ Nekateri izmed njegovih sodelavcev so se pridružili NNS, večina pa se je umaknila s političnega prizorišča. Zaradi preveč oblastne drže vodstva NNS je bila moč liberalnega tabora na Slovenskem prikrajšana za marsikaterega potencialnega liberalnega politika, ki ga je nestrinjanje s takšnim ravnanjem liberalnih prvakov odvrnilo od nadaljnega političnega delovanja oziroma njegovega začetka, saj v obstoječi razdelitvi političnih moči oziroma političnih konceptih ni prepoznal svojega mesta.⁵⁹

Kritičen odziv na politiko NNS je rodil tudi zgoraj omenjeno, liberalno usmerjeno Slovensko gospodarsko stranko. Stranko so pod vodstvom Vladimirja Ravniharja ustanovili 30. decembra 1906 v Ljubljani, njeno glasilo pa je bila *Nova doba*.⁶⁰ SGS je poudarjala pomen gospodarske vzgoje in organizacije slovenskega naroda, da bo lahko sam odločal o svojih političnih in gospodarskih vprašanjih. To je nameravala doseči z vztrajnim in sistematičnim delom med narodom.⁶¹ Pozorna je bila predvsem na malega posestnika – kmeta, obrtnika in malega trgovca.⁶² Stranka je v letu 1907 svojo dejavnost razvila v ribniški dolini, kjer je pripravila več shodov. V Loškem potoku je oblikovala tudi krajevni odbor.⁶³ Na volitvah v državni zbor leta 1907 ni nastopila, na deželnozborskih volitvah leta 1908 pa so bili njeni kandidati neuspešni.⁶⁴ SGS je zamrla poleti 1908. Kot je kasneje zapisal Ravnihar, je bilo vse »strankarsko že opredeljeno in na obstoječe stranke prikovano«. Stranki je manjkalo tudi ljudi in gmotnih sredstev.⁶⁵

Ob kritičnih odzivih na politiko NNS je v liberalnem taboru na Kranjskem prišlo tudi do pojava Kmetске stranke za Notranjsko (KSN). Nastanek stranke sta spodbudila deželnozborski poslanec NNS Fran Arko in Gregor Žerjav.⁶⁶ Stranka je na Notranjskem skušala pridobiti kmečko prebivalstvo na liberalno stran. Ustanovili so jo 17. marca 1907 v Šempetru, načelnik stranke pa je postal Jakob Kristan.⁶⁷ Strankino glasilo je bil *Notranjec*. KSN je spomladi 1907 pripravila več političnih shodov v postojnskem in ilirskobistriškem okraju, pojavila pa se je tudi v ložanskem okraju in na Vipavskem. Zamislila si je dobro dodelano organizacijsko strukturo, ki jo je opredelila v strankinem organizacijskem načrtu.⁶⁸ Razviti ji je ni uspelo, nastopila pa je na volitvah v državni zbor leta 1907 in na deželnozborskih volitvah 1908. Njenih kandidatov niso izvolili.⁶⁹ Po neuspešnih volilnih nastopih se stranka ni obdržala.

58 Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, 152.

59 Ibid., 149.

60 »Dnevne vesti. Slovenska gospodarska stranka,« *Nova doba*, 16. 2. 1907, 4. Dragotin Lončar, *Politično življenje Slovencev: od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta* (Ljubljana: Slovenska matica, 1921), 71.

61 »K ustanovitvi naše stranke,« *Nova doba*, 23. 2. 1907, 1, 2.

62 »Slovenska Gospodarska Stranka v politični borbi,« *Nova doba*, 22. 5. 1907, 2.

63 »Shod Slov. Gospodarske Stranke v Loškem Potoku,« *Nova doba*, 21. 9. 1907, 2.

64 *Mojega življenja pot*, 71, 72. Melik, *Volitve*, 344, 359.

65 *Mojega življenja pot*, 68.

66 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 165. Lončar, *Politično življenje Slovencev*, 71.

67 »Šentpeterski shod,« *Notranjec*, 23. 3. 1907, 89, 90.

68 »Organizacija ‚Kmetске stranke za Notranjsko,« *Notranjec*, 21. 12. 1907, 401, 402 in 3. 1. 1908, 5–7. »Glavni zbor ‚Kmetске stranke‘ v Postojni,« *Notranjec*, 1. 2. 1908, 33.

69 »Notranjci!,« *Notranjec*, 11. 5. 1907, 145. »Glavni zbor ‚Kmetске stranke‘ v Postojni,« *Notranjec*, 1. 2. 1908, 33. »Kmetски kandidatje,« *Notranjec*, 8. 2. 1908, 41. Melik, *Volitve*, 355, 356, 365.

Liberalci na Goriškem in Štajerskem

Razen na Kranjskem so liberalni politični stranki oblikovali tudi na Goriškem in Štajerskem. Na Koroškem do tega ni prišlo, ker se je slovenska liberalno usmerjena inteligenca, ki je v zvezi s slovenskimi liberalno usmerjenimi kmeti v Rožu izdajala list *Korošec*, odpovedala samostojni politični taktiki in je vodenje tamkajšnje slovenske politike prepustila katoliški strani.⁷⁰ Slovenci v ogrski državni polovici zaradi madžarskega nacionalističnega pritiska in pomanjkanja slovenskega narodnostnega občutka svojih političnih organizacij niso razvili.⁷¹ Liberalne politične organizacije ni bilo tudi v Trstu. Tam je delovalo slogaško usmerjeno slovensko politično društvo *Edinost*, ki pa se je nagibalo na liberalno stran.⁷²

Liberalno Narodno napredno stranko na Goriškem (NNSG) sta leta 1900 ustanovila Andrej Gabršček in Henrik Tuma.⁷³ Ustanovni shod je imela 8. marca 1900 v Gorici, predsednik njenega izvrševalnega odbora pa je postal Tuma. Leta 1907 ga je nasledil Gabršček.⁷⁴ Pomena strankarske organizacije so se v NNSG dobro zavedali. Stranka je začela dobivati korenine med širšimi plastmi ljudstva, k čemur je pripomoglo tudi pomanjkanje smisla za organizacijsko politično delo na katoliški strani, ki jo je vodil Anton Gregorčič.⁷⁵ NNSG je svoje pristaše imela predvsem po trgih in mestih, pred očmi pa je imela tudi kmeta in njegov gospodarski napredek. Trdila je, da ima ljudski značaj in ni gosposka, meščanska ali »frakarska« stranka.⁷⁶

Svojo življenjsko moč je NNSG prvič preizkusila na volitvah v državni zbor leta 1901.⁷⁷ Dobila je enega poslanca, prav tako enega je s podporo italijanske katoliške politike dobila slovenska katoliška stran. Konec istega leta je na deželnozborskih volitvah liberalna stran zaostala za katoliško (razmerje med njima v deželnem zboru je bilo 3 proti 7). Enako je bilo tudi na državnozborskih volitvah leta 1907, ko je NNSG dobila enega poslanca, katoliška stran pa dva. Na deželnozborskih volitvah leta 1908 je NNSG dobila devet poslancev, SLS na Goriškem (SLSG, ustanovljena leta 1907) pa pet. Na novih volitvah leta 1909 je bilo ravno obratno. Državnozborske volitve leta 1911 so ponovile rezultat iz leta 1907, na deželnozborskih volitvah leta 1913 pa je zaradi razkola na katoliški strani zmagala NNSG, ki je dobila 11 poslancev, SLSG pa tri. Ob vseh nihanjih se je politična moč vendarle nagibala na katoliško stran.⁷⁸ NNSG je polagoma izgubljala zaslombo. Močno sta jo prizadela tudi propad njenih

70 Janko Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem: narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 239, 240.

71 Filip Čuček, »Slovenski prostor na Ogrskem po obnovi ustavnega življenja: značilnosti (ne)demokratizacije in (ne)pluralizacije na levi strani Mure (1861–1918)«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 1 (2009): 43–59.

72 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 141.

73 Branko Marušič, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2005), 342.

74 »Domače in razne novice. Izvrševalni odbor narodno-napredne stranke«, *Soča*, 5. 2. 1907, 2.

75 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 139.

76 *Ibid.*, 286. »Zaupni shod ‚narodno-napredne stranke‘ na Goriškem«, *Soča*, 8. 3. 1900, 1. »Shod zaupnikov ‚narodno-napredne stranke‘«, *Soča*, 26. 1. 1907, 3. »Naša stranka«, *Soča*, 11. 11. 1909, 1.

77 Henrik Tuma, *Iz mojega življenja: spomini, misli in izpovedi* (Ljubljana: Tuma, 1997), 265.

78 Melik, *Volitve*, 277, 278, 306.

gospodarskih organizacij in kljub dobro načrtovanemu strankarskemu delovanju pomanjkanje mladih delovnih moči.⁷⁹ Tudi »gonja s klerikalne strani je pognala ne enega iz naprednih vrst«. ⁸⁰ Pred začetkom svetovne vojne so liberalci ohranili premoč le na Krasu. V letih 1907–1909 je delovanje NNSG oteževala tudi proti njeni volji oblikovana Kmečka stranka, s katero je nato NNSG sodelovala na kasnejših volitvah. Pri njenih skupnih kandidaturah je bila opazna težnja, »ne se kompromitirati z liberalno-klerikalnimi nasprotji, z liberalizmom«. ⁸¹

Svojo liberalno stranko so imeli tudi štajerski Slovenci. Ustanovili so jo 8. decembra 1906 v Celju. Predsednik Narodne stranke za Štajersko (NSS) je postal dr. Vekoslav Kukovec, ki jo je nato vseskozi vodil. V stranki so se zbrali inteligenca in posestniki, nagovarjala pa je tudi gospodarsko slabo stoječe sloje. Stranko so organizirali zelo centralistično, saj so njeni celjski voditelji želeli politiko ohraniti v svojih rokah oziroma v mestu ob Savinji. ⁸² Strankina glasila so bila *Domovina* (1906–1908), *Narodni dnevnik* (1909–1910) in ljubljanski *Slovenski narod*, ki je bil od 1. januarja 1911 glavno glasilo NSS. ⁸³ V letih 1911–1914 je stališča NSS izražal tudi *Narodni list*.

NSS, ki je delovala na Spodnjem (slovenskem) Štajerskem, je v organizacijskem pogledu sprva dobro napredovala. Organizirala je številne politične shode, za katere je menila, da so najprimernejša oblika za pritegovanje ljudi. Ustanovila je tudi okrajne odbore po vsem Spodnjem Štajerskem, od leta 1909 pa je delovala še prek Zveze narodnih društev in Zveze napredne mladine. ⁸⁴ Na državnozbornih volitvah leta 1907 je bila relativno uspešna. Dobila je dve poslanski mesti, katoliška Slovenska kmečka zveza za Štajersko (SKZŠ), ustanovljena isto leto, pa jih je dobila pet. ⁸⁵ Z deželnozbornimi volitvami leta 1909 je SKZŠ postala najmočnejša politična sila med Slovenci na Štajerskem. Proti pričakovanju je osvojila mandate tudi v tradicionalno liberalnih okoljih in od 13 slovenskih mandatov jih je osvojila 12, enega pa je dobil strankin načelnik Kukovec. ⁸⁶ Na državnozbornih volitvah leta 1911 je SKZŠ dobila vseh sedem slovenskih mandatov. K temu je pripomogla tudi volilna geometrija, saj bi – ob enakem političnem razporejenju volivcev – volitve izpadle drugače. NSS je bila v celoti poražena in to se je v njenem delovanju v zadnjih letih pred svetovno vojno močno poznalo. Prejšnje razpoznavne politike celjskih liberalcev ni bilo več. Tudi kasnejši poskusi, da bi NSS povrnili ugled, niso prinesli uspeha. Na Spodnjem

79 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 292. »Shod zaupnikov ‚narodno-napredne stranke‘,« *Soča*, 5. 2. 1907, 1, – n. »Novim časom naproti!«,« *Soča*, 6. 2. 1912, 2.

80 – n., »Novim časom naproti!«,« *Soča*, 15. 2. 1912, 2.

81 Melik, *Volitve*, 279–80. Prim. tudi Andrej Gabršček, *Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črte: II. knjiga: od leta 1901 do 1924* (Ljubljana: samozaložba, 1934), 251–53, 267, 268.

82 Branko Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!: slovenska politika na Štajerskem v letih 1906–1914* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2005), 29.

83 »Beležke. ‚Narodni Dnevnik‘,« *Narodni list*, 28. 12. 1910, 1.

84 Vlasta Stabar, *Politik Vekoslav Kukovec: politično delovanje do leta 1918* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014), 107, 181, 199. »Shod slovenske napredne mladine v Žalcu,« *Narodni dnevnik*, 25. 10. 1909, 1, 2. »Beseda k tretjemu glavnemu zboru ‚Narodne stranke‘,« *Narodni dnevnik*, 7. 12. 1909, 1.

85 Melik, *Volitve*, 275.

86 Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*, 151, 156, 157.

Štajerskem je dokončno prevladala SKZŠ.⁸⁷ NSŠ je omagovala tudi na organizacijskem področju, kar so priznali na njenem glavnem zboru 6. oktobra 1912 v Celju.⁸⁸

Kar zadeva organizacijske poglede NSŠ, je treba posebej opozoriti na njeno zagovarjanje oblikovanja enotne vseslovenske liberalne stranke (t. i. Vseslovenske narodne stranke). Zamisel zanjo je leta 1909 podal ljubljanski mladoliberalc Gregor Žerjav,⁸⁹ v NSŠ pa so se je resno oprijeli. Po ustanovitvi katoliške Vseslovenske ljudske stranke 17. oktobra 1909 so opazno poudarjali potrebo po vseslovenski liberalni politični organizaciji, ki sta ji pritrdili tudi NNSG in kranjska NNS. Predstavniki vseh treh strank (prisotni so bili tudi zastopniki s Koroške) so se 21. novembra 1909 zbrali v Ljubljani in sklenili, da na posvetovanju 16. januarja 1910 v Ljubljani ustanovijo Vseslovensko narodno stranko.⁹⁰ Do posvetovanja je sicer prišlo, vendar se jim o ustanovitvi Vseslovenske narodne stranke ni uspelo dogovoriti.⁹¹ O posvetovanju liberalno časopisje ni poročalo, leta 1912 pa je avtor »– n.« v *Soči* zapisal, da so bile na njem »govorjene lepe besede pa tudi čudnodoneče«.⁹² Krivdo za pokop zamisli o enotni liberalni stranki so na Štajerskem in Goriškem pripisovali kranjskim liberalcem.⁹³ NSŠ je potrebo po enotni liberalni stranki zagovarjala tudi po ljubljanskem posvetovanju.

Čas za uresničitev zamisli o oblikovanju enotne vseslovenske liberalne stranke je dozorel leta 1918. Tudi to pot so o njej prvi javno spregovorili na Štajerskem. Najprej je predsednik NSŠ Vekoslav Kukovec 31. decembra 1917 v *Slovenskem narodu* objavil članek, v katerem se je zavzel za ustanovitev vseslovenske politične organizacije, ki bi temeljila na deklaracijski ideji jugoslovanske združitve in narodne samoodločbe. Njegove pobude zaradi idejnih razlik, ki so ločevale liberalno in katoliško stran, v kranjski NNS niso podprli. Na idejno ločnico med obema stranema so že pred tem opozorili tudi v kranjski SLS. Kukovec je nato na shodu zaupnikov NSŠ 13. januarja 1918 v Mariboru pozval k ustanovitvi enotne liberalne stranke, ki so jo v Ljubljani sprejeli. Po stopnjevanju graditvi organizacijske strukture bodoče enotne stranke so novo liberalno politično organizacijo – Jugoslovansko demokratsko stranko (JDS) – ustanovili 29. in 30. junija 1918 v Ljubljani. V JDS so se združile NSŠ, NNS in NNSG, medtem ko se liberalno usmerjeni del pripadnikov tržaške Edinosti vanjo ni vključil. V JDS se je prenesla tudi socialna sestava dotedanjih liberalnih strank. Za predsednika JDS so izvolili Ivana Tavčarja, med podpredsedniki stranke pa sta bila Vekoslav Kukovec in Vladimir Ravnihar. JDS je v slovensko politično življenje stopila z modernim in demokratičnim programom ter natančno izdelanim Organizacijskim redom. V njenem vodstvu so bili predstavniki iz Ljubljane, Gorenjske, Dolenjske,

87 Ibid., 6, 63–65, 158, 178.

88 »Organizacija narodne stranke, strankin sklad in širjenje strankinega časopisja,« *Narodni list*, 7. 11. 1912, 1, 2.

89 »Doneski h glavnemu odboru Narodne stranke za Štajersko,« *Narodni list*, 25. 9. 1913, 1.

90 »Štajerske novice. Zaupno posvetovanje slov. naprednjakov v Ljubljani,« *Narodni dnevnik*, 22. 11. 1909, 2. »Domače vesti. Zaupno posvetovanje slov. naprednjakov v Ljubljani,« *Soča*, 23. 11. 1909, 2. *Slovenski narod*, ki je bil v rokah Ivana Tavčarja oziroma staroliberalcev, o omenjenem sklepu ni poročal.

91 »Doneski h glavnemu odboru Narodne stranke za Štajersko,« *Narodni list*, 25. 9. 1913, 1.

92 – n., »Novim časom naproti!«, *Soča*, 29. 2. 1912, 2.

93 Ibid. »Doneski h glavnemu odboru Narodne stranke za Štajersko,« *Narodni list*, 25. 9. 1913, 1.

Notranjske, Goriške, Koroške, Štajerske in Kranjske. Med njimi je bila tudi ženska – A. Gogol iz Ljubljane.⁹⁴

JDS je kmalu po ustanovitvi dobila svoje mesto v slovenski politiki. Po medsebojnem strankarskem sporazumu ji je v Narodnem svetu za slovenske dežele in Istro, oblikovanem 16. in 17. avgusta 1918 v Ljubljani, od 33 slovenskih zastopnikov pripadlo deset mest, medtem ko ji je v predsedstvu Narodnega sveta od njegovih osmih slovenskih zastopnikov pripadlo troje mest. Od 14 slovenskih zastopnikov v Narodnem vijeću SHS v Zagrebu, oblikovanem 5. in 6. oktobra 1918, so ji pripadla štiri mesta. Med člani osrednjega odbora Narodnega vijeća sta bila od njegovih sedmih slovenskih zastopnikov dva pripadnika JDS, Albert Kramer pa je v Narodnem vijeću opravljal posle tajnika za Slovenijo.⁹⁵ Drugi vzpenjajoči se liberalni politik Gregor Žerjav pa je že leta 1917 postal tajnik Jugoslovanskega parlamentarnega kluba na Dunaju in je nato tesno sodeloval z njegovim predsednikom, načelnikom VLS dr. Antonom Korošcem. Žerjav in Korošec sta sodelovala tudi v času, ko je bil Korošec leta 1918 predsednik Narodnega vijeća.⁹⁶ V trinajstčlanski Narodni vladi SHS v Ljubljani, oblikovani 31. oktobra 1918 na podlagi soglasnega sklepa vseh treh slovenskih političnih strank, je JDS imela pet svojih predstavnikov.⁹⁷ V času enotne narodne politike, ki je Slovence vodila iz habsburške monarhije in se ohranila v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov (29. oktober–1. december 1918), je liberalni tabor imel tehtnejšo vlogo kot pred prvo svetovno vojno. Do začetka vojne je katoliško gibanje na slovenskem ozemlju – razen v Trstu, Istri in na Goriškem, kjer je liberalno-katoliški boj potekal s spremenljivo srečo – povsod prevladalo.⁹⁸

Doba Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslavije

Liberalni tabor v letih 1918–1929

Tehtnejšo vlogo v slovenski in jugoslovanski politiki so liberalci imeli tudi v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. V Italiji se slovenska liberalna politika ni ohranila, saj je narodnoliberalna struja v tržaški Edinosti po razkolu v narodnjaškem taboru samostojno delovala le v letih 1924–1928. Nato je fašistični režim razpustil vse slovenske politične organizacije.⁹⁹ Drugače je bilo v jugoslovanski državi. V njenem

94 Perovšek, *Na poti v moderno*, 193–217. SI_AS/1220, šk. 4, Okrožnica osrednje pisarne J. D. S., 1–3. *Organizacijski red Jugoslovanske demokratske stranke* (Ljubljana: Narodna tiskarna, 1918).

95 Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921: od majniške deklaracije do vidovdanske ustave* (Maribor: Obzorja, 1977), 115, 123, 126, 130. Josip Jerič, »Narodni svet,« v: *Slovinci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, ur. Josip Mal (Ljubljana: Leonova družba, 1928), 147.

96 Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, 84, 103, 140–42, 144, 148, 175, 179.

97 Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918: študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov* (Ljubljana: Modrijan, 1998), 58, 81.

98 Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2006), 124.

99 Milica Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928: 2. knjiga* (Koper: Lipa in Založništvo tržaškega tiska, 1977), 299–330, 427–39, 449–55, 461–63, 469, 470, 546, 547.

prvem političnem obdobju, do volitev v Ustavodajno skupščino Kraljevine SHS leta 1920, sta od šestih dotedanjih jugoslovanskih vlad predstavnika JDS Albert Kramer in Vekoslav Kukovec sodelovala v petih. Zasedala sta položaje ministrov za gospodarstvo, konstituanto in izenačenje zakonov, trgovino in industrijo (Kramer) in socialno politiko (Kukovec). V štirih od dotedanjih šestih vlad je bila tudi SLS, ki je bila v treh skupaj z JDS.¹⁰⁰

V dobrem letu po nastanku Kraljevine SHS se je liberalni tabor že razcepil. Ob JDS sta leta 1919 nastali dve novi liberalni stranki – Samostojna kmetijska stranka (SKS, ustanovljena 1. junija 1919 v Ljubljani) in Narodno socialistična stranka (NSS, ustanovljena 7. decembra 1919 prav tako v Ljubljani). Do pojava liberalnih strank, ki so se zgledovale po JDS ali pa delovale pod njenim okriljem, je prišlo tudi v Prekmurju. 12. septembra 1920 so v Murski Soboti ustanovili Prekmursko kmetijsko stranko, ki se je 9. novembra 1920 pretvorila v Domačo verstveno (gospodarsko) stranko (DV(G)S). Njen predsednik je bil Anton Koder. Stranka je obstajala do 2. julija 1922. V Murski Soboti so 6. januarja 1923 ustanovili še Združeno prekmursko stranko, ki se je ohranila dobra dva meseca. Strankin predsednik je bil Števan Kūhar. Liberalne stranke v Prekmurju so delovale v svojem pokrajinskem okolju in opozarjale na njegove gospodarske in socialne probleme. Politične teže niso imele. Po svoji sestavi so bile podobne JDS.¹⁰¹

Kljub političnim cepitvam se je v prvih dveh letih nove države politična moč liberalnega tabora še vedno osredinjala v JDS. Novo oblikovani SKS in NSS sta bili tedaj šele na začetku svojega političnega delovanja. Poleg tega je bila JDS sestavni del istoimenske vsedržavne politične stranke, ki so jo ustanovili spomladi 1919, in je bila ob svojem nastanku najmočnejša politična formacija v Kraljevini SHS. Pri njenem oblikovanju so imeli vidno vlogo pripadniki slovenske JDS, med katerimi je izstopal Albert Kramer. Slovenski del JDS si je politični položaj utrdil s poudarjeno podporo jugoslovanski unitaristični in centralistični narodnodržavni politiki. To je pomembno vplivalo na vključevanje predstavnikov slovenskega liberalnega tabora v državno politiko.¹⁰² Pripadniki JDS so bili tudi edini slovenski liberalni poslanci v Začasnem narodnem predstavništvu (ZNP) Kraljevine SHS, ki je delovalo v letih 1919–1920. Temu je botrovalo dejstvo, da ob oblikovanju ZNP SKS in NSS še nista obstajali. Od 32 slovenskih poslancev v ZNP jih je po medstrankarskem sporazumu VLS imela 16, JDS 11, pet pa JSDS. Pripadnik JDS dr. Pavel Pestotnik je bil tudi eden od tajnikov ZNP.¹⁰³

100 Karl Kaser, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833–1980)*, II (Graz: Institut für Geschichte der Universität Graz, 1982), 3–10.

101 Jurij Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998), 37–43, 47, 48.

102 Jurij Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929* (Ljubljana: Modrijan, 1996), 124–33. – Po oblikovanju vsedržavne JDS, ki sprva ni razvila svojega strankarskega organizma, je na organizacijskem področju imel opaznejšo vlogo dr. Pavel Pestotnik, ki je bil v tajništvu parlamentarnega kluba strank, združenih v JDS, odgovoren za Slovenijo. (Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politični odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970), 177, op. 333).

103 Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo* (Zagreb: Globus, 1989), 80, 100, 103.

Močnejši položaj, ki so si ga liberalci zagotovili po nastanku Kraljevine SHS, se je odražal tudi v slovenskem političnem prostoru. V letih 1919–1921, ko je delovala Deželna vlada za Slovenijo (DVS), so bili predstavniki liberalnega tabora zastopani v petih od šestih vlad. Pripadnika JDS (Gregor Žerjav in dr. Vilko Baltič) sta bila tudi predsednika druge oziroma šeste DVS, Žerjav pa je bil še podpredsednik prve DVS. JDS je prevladovala v treh, SLS pa tudi v treh vladah. V dveh Deželnih vladah so bili zgolj predstavniki JDS, v zadnji DVS pa so bili tudi predstavniki SKS.¹⁰⁴ Novi liberalni stranki sta namreč medtem našli svoj politični prostor na Slovenskem. To so pokazale tudi volitve v Ustavodajno skupščino, na katerih sta se uvrstili v parlament. SKS je dobila osem, NSS pa dva poslance. JDS je dobila tri poslance. Liberalni tabor je z volitvami v Ustavodajno skupščino postal močan politični dejavnik, saj je imel 13 od 40 slovenskih poslancev. Za SLS, v katero se je aprila 1920 preimenovala VLS, je zaostajal le za dva poslance. Druga poslanska mesta so pripadla JSDS in slovenskim pripadnikom Komunistične stranke Jugoslavije. Na volitvah je iz liberalnega tabora nastopila tudi DV(G)S, ki se v Ustavodajno skupščino ni uvrstila.¹⁰⁵ Slabo pa so se naslednje leto za liberalce iztekle občinske volitve v Sloveniji, ko so jim volivci odrekli podporo zaradi zavzemanja za centralistično ustavo v Ustavodajni skupščini. Absolutna zmagovalka volitev je bila SLS, ki je dobila 61 odstotkov glasov. SKS je še vedno dosegla dober izid (dobila je 21 odstotkov glasov), medtem ko je JDS zbrala le 2 odstotka glasov, podobno tudi NSS.¹⁰⁶

Novi liberalni stranki sta tako kot JDS svoje delovanje usmerili na vse ozemlje jugoslovanske Slovenije. Oblikovali so ju zaradi premajhnega posluha JDS za gospodarske in politične potrebe prebivalstva na podeželju in socialnega položaja delavstva. SKS je bila po svoji socialni strukturi predvsem stranka veleposestnikov, močnejših kmetov, podeželskih obrtnikov, trgovcev in gostilničarjev, ki so že pred njenim nastankom volili liberalno in niso hoteli, da se povrnejo časi predvojne samovlade političnega katolicizma. Pridružil se ji je tudi del izobražencev – strokovnjakov na kmetijskem področju.¹⁰⁷ Strankino glasilo je bil *Kmetijski list*.

Prvi predsednik SKS je bil Jakob Kušar, od leta 1921 pa jo je vodil Ivan Pipan. Strankin najvidnejši politik je bil Ivan Pucelj. V letih 1921–1922 je bil na podlagi podpore JDS in prizadevanja ministrskega predsednika in predsednika iz Srbije razširjene vsedrjavne Narodne radikalne stranke (NRS) Nikole Pašića, da bi si za sprejetje ustave zagotovil vladno večino v parlamentu, minister za kmetijstvo.¹⁰⁸ Pucelj je bil tudi edini predstavnik SKS v Narodni skupščini Kraljevine SHS, izvoljeni leta 1923. Kot edini strankin poslanec, »kar aboniran v svojem volilnem okraju v Velikih Laščah«, ¹⁰⁹ je bil v Narodno skupščino izvoljen tudi leta 1925. Vzrok za tako

104 Bojan Balkovec, *Prva slovenska vlada 1918–1921* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992), 184–85.

105 *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, 1, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 239.

106 Janko Prunk in Cirila Toplak, *Parlamentarna izkušnja Slovencev* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2005), 105.

107 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 116.

108 Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, 366, 367.

109 Prunk in Rangus, *Sto let življenja slovenskih političnih strank*, 137.

občuten padec podpore volivcev SKS je bil v njenem glasovanju za unitaristično in centralistično Vidovdansko ustavo leta 1921.

Slabi volilni rezultati in spoznanje, da narodni položaj Slovencev v Kraljevini SHS ni ugoden, so leta 1925 SKS navedli k organizacijsko-političnemu premiku. 20. junija 1925 se je povezala s federalistično Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev v Zvezo slovenskega kmečkega ljudstva (ZSKL). *Kmetijski list* so ob tem preimenovali v *Kmetijski list*. Izvršni odbor ZSKL sta vodila Andrej Kelemina in Ivan Pucelj. Stranki sta se na občnem zboru ZSKL 2. maja 1926 v Celju združili v federalistično usmerjeno Slovensko kmetisko stranko. Predsednik stranke je postal dotedanji predsednik Samostojne kmetijske stranke Ivan Pipan. Slovenska kmetiska stranka je delovala do uvedbe kraljeve diktature 6. januarja 1929, ko je prišlo do ukinitve vseh političnih strank.¹¹⁰ Stranka je januarja 1927 sodelovala na volitvah v oblastne skupščine ljubljanske in mariborske oblasti (upravno-ozemeljskih enot, na kateri je bila skupaj s hrvaškima Kastavom in Medžimurjem tedaj razdeljena Slovenija) in na volitvah v Narodno skupščino septembra isto leto. Na t. i. oblastnih volitvah je v 53-članski ljubljanski oblastni skupščini od 52 poslancev, izvoljenih v slovenskih volilnih enotah, dobila štiri poslance. V 64-članski mariborski oblastni skupščini je od 54 poslancev, izvoljenih v slovenskih volilnih enotah, dobila enega.¹¹¹ Izid oblastnih volitev, na katerih je SLS v vsaki oblastni skupščini dobila po 40 poslancev in s tem v njima absolutno večino, je bil za SKS slab.¹¹² Na skupščinskih volitvah septembra 1927 je bil v parlament spet izvoljen Pucelj, ki je bil v letu 1926 na podlagi sodelovanja SKS s Hrvaško kmečko stranko (HKS) še enkrat minister za kmetijstvo.¹¹³

Druga nova liberalna stranka – NNS – je imela slabšo politično pot. V njej so se zbrali nezadovoljniji in razočaranci iz JDS in JSDS, združevala pa je malomeščanstvo, nižje uradnike, male obrtnike in del delavstva. Prvi predsednik stranke je bil Ivan Deržič. Stranko je vodil do leta 1926, ko je njeno vodstvo prevzel Rudolf Juvan. NSS je svoje poglede najprej izražala v dnevniku *Jugoslavija*, od leta 1920 pa je bilo njeno glasilo *Nova pravda*.

Po preboju v beograjski parlament leta 1920 se NSS vanj ni več uvrstila. Po skupščinskih volitvah leta 1923 je začela drseti na rob slovenskega političnega prostora in na njem obstala. Spopadala se je tudi z organizacijskimi težavami. Leta 1927 je v okviru Naprednega bloka (volilne povezave Samostojne demokratske stranke (SDS), v katero se je leta 1924 preoblikovala JDS) v ljubljanski oblastni skupščini dobila le en mandat, v mariborski oblastni skupščini pa nobenega.¹¹⁴ Stranka se je nato utopila v SDS, s katero se je združila 28. februarja 1928.¹¹⁵

110 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 223–30.

111 Miroslav Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929: avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000), 106–08.

112 Ibid., 106.

113 *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 293, 294.

114 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, 106.

115 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 217, 218.

V liberalnem taboru je bila v najbolj ugodnem položaju JDS, ki je bila organizirana po okrajnih in krajevnih odborih. Njeno glavno glasilo je do leta 1920 ostal *Slovenski narod*, nato pa ga je nadomestilo *Jutro*. V JDS/SDS so bili zbrani najprodornejši liberalni politiki tistega časa na čelu z mladoliberalnima prvakoma Gregorjem Žerjavom in Albertom Kramerjem. Vidni predstavnik mladoliberalcev je bil tudi Vekoslav Kukovec. Kukovec je bil od 26. oktobra 1919 do 9. julija 1922 predsednik slovenskega dela JDS. Njegova predsedniška funkcija je prenehala s strankinim organizacijskim preoblikovanjem. Slovenska JDS se je namreč v času pripravljanja izvršilne zakonodaje o razdelitvi države na oblasti spomladi 1922 razdelila na štajerski in ljubljanski del. 9. aprila 1922 so v Mariboru ustanovili okrožno organizacijo JDS za mariborsko volilno okrožje. Njen predsednik je postal Ivan Rebek, od 25. novembra 1923 pa jo je vodil dr. Franjo Lipold.¹¹⁶ 9. julija 1922 pa so v Ljubljani ustanovili oblastno organizacijo JDS za ljubljansko oblast. Za njenega predsednika so izbrali Gregorja Žerjava.¹¹⁷ Oblastni organizaciji JDS/SDS sta bili prav tako organizirani po okrajnih in krajevnih odborih. Nekdanji predsednik slovenske JDS Kukovec je po strankinem organizacijskem preoblikovanju sodeloval v delu JDS/SDS v mariborski oblasti. Leta 1926 se je zaradi idejnih in političnih razhajanj z vodilnimi politiki SDS v Sloveniji s stranko razšel.¹¹⁸

JDS je bila po skromnemu uspehu na volitvah v Ustavodajno skupščino še vedno del vladajoče jugoslovanske politike. Vekoslav Kukovec je bil leta 1921 član prve in druge Pašičeve vlade (bil je minister za trgovino in industrijo, prehrano in zgradbe ter socialno politiko). Vsedržavna JDS pa je (brez slovenskih predstavnikov) do konca leta 1922 sodelovala tudi v tretji Pašičevi vladi. Brez slovenskih predstavnikov je leta 1924 sodelovala še v njegovi šesti in sedmi vladi. V osmi in deveti Pašičevi vladi v letih 1924–1925 pa je sodeloval tudi vodilni slovenski liberalni politik dvajsetih let Gregor Žerjav, ki je bil minister za gozdove in rudnike.¹¹⁹ V prvi polovici dvajsetih let so bili pripadniki slovenske JDS/SDS bodisi neposredno vključeni v vodenje državne politike bodisi so bili po svoji vsedržavni stranki njen sestavni del. SLS je bila večino tega časa v opoziciji. V vladi je sodelovala le v drugi polovici leta 1924.¹²⁰

Pripadanje vsedržavni stranki, ki je bila v tem času eden od glavnih dejavnikov jugoslovanske politike ter je od januarja 1921 do sredine julija 1925 od desetih tedanjih vlad sodelovala v sedmih, je slovenski JDS/SDS omogočila, da so njeni predstavniki zasedali najvišje položaje oblasti v Sloveniji. 31. decembra 1922 je kralj Aleksander Karađorđević za velika župana ljubljanske in mariborske oblasti imenoval njena pripadnika Vilka Baltiča in dr. Miroslava Ploja.¹²¹ Baltič je bil nato 6. marca 1923 upokojen. Po odstopu Ivana Hribarja s položaja pokrajinskega namestnika

116 »Sijajni zbor zaupnikov JDS v Mariboru,« *Jutro*, 11. 4. 1922, 2. »Politične vesti. Novo oblastno načelstvo JDS v Mariboru,« *Nova doba*, 1. 12. 1923, 1.

117 »Zbor zaupnikov JDS iz ljubljanske oblasti,« *Jutro*, 11. 7. 1922, 2.

118 O tem gl. Jurij Perovšek, »*Pium desiderium* dr. Vekoslava Kukovca leta 1924,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 2 (2014): 79–100.

119 Kaser, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas*, 11, 14, 17–20.

120 *Ibid.*, 19.

121 »Iz „Službenih Novin kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,“ *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 22. 1. 1923, 57.

(predsednika Pokrajinske uprave za Slovenijo – PUS) 29. marca 1923 pa je kot zastopnik pokrajinskega namestnika do konca leta vodil PUS.¹²²

Baltič je bil za velikega župana ljubljanske oblasti ponovno imenovan 5. junija 1924, ko je kralj obenem imenoval tudi novega velikega župana mariborske oblasti. Ploja je zamenjal dr. Otmar Pirkmajer, ki je bil prav tako pripadnik SDS.¹²³ Baltič in Pirkmajer sta svoji funkciji opravljala do 19. avgusta 1924, ko sta bila razrešena.¹²⁴ Na svoja položaja sta se vrnila 7. novembra 1924 in na njima ostala do 28. februarja 1927.¹²⁵ Na Baltičeve in Pirkmajerjeve postavitve in odstavitve z mest velikih županov je v letih 1924 in 1927 vplivalo sodelovanje bodisi SDS bodisi SLS v vladi.

V prvi polovici dvajsetih let je v slovenski JDS prišlo do strankarskega preloma. Trenja med krilom starinov in mladinov, ki so se v stranki čutila že dalj časa, so izbruhnili na dan spomladi 1922. Takrat je prišlo do t. i. afere Jadranske banke, ko se je pokazalo, da so mladini iz fonda, ki ga je banka dala JDS za plebiscitno propagando na Koroškem in za ustanovitev ljubljanske univerze, poneverili večmilijonsko vsoto v korist svojega strankinega krila. Obe struji sta nato hodili vsaka svojo politično pot in se januarja 1923 dokončno razšli. Starini so izstopili iz JDS in od 20. januarja 1923 delovali kot obnovljena (kranjska) Narodno napredna stranka. Njen načelnik je postal Karel Triller, dejansko vodilni strankin politik pa je bil Vladimir Ravnihar. NNS je zajemala ljubljanske pridobitne sloje, ki so se zbirali ob starem liberalnem glasilu *Slovenski narod*.¹²⁶ JDS jim ga je s pridobitvijo zadostnega števila delnic *Narodovega* lastnika, grafičnega podjetja Narodna tiskarna, novembra 1923 iztrgala iz rok in poslej odločala o njegovi pisavi.¹²⁷ NNS je na volitvah v Narodno skupščino marca 1923 sodelovala z JDS v okviru t. i. Naprednega bloka. Po dogovoru med strankama bi morala JDS, če bi bil v Ljubljani izvoljen njen kandidat, svoje poslansko mesto do 1. januarja 1924 odstopiti namestniku izvoljenega kandidata Ravniharju. Kandidat JDS je bil izvoljen (bil je tudi njen edini poslanec v parlamentu), JDS pa se dogovora ni držala.¹²⁸ NNS je delovala do 24. aprila 1924, ko se je razpustila in se združila s slovenskim delom NRS.

Obenem s strankarsko ločitvijo med mladini in starini se je politični prostor, ki je pripadal slovenski JDS/SDS, organizacijsko dopolnil. 9. januarja 1923 je pokrajinski namestnik Hribar potrdil pravila oblastne Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna) v Ljubljani,¹²⁹ ki je s tem dobila formalno podlago za izvedbo svoje organizacije v Sloveniji. Orjuna je bila bojna in teroristična organizacija JDS/

122 »Iz ‚Službenih Novin kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,‘« *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 4. 4. 1923, 217, 12. 4. 1923, 233. *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 250, 251.

123 »Iz ‚Službenih Novin kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,‘« *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 1. 7. 1924, 369. »Imenovanje velikih županov,« *Jutro*, 6. 6. 1924, 1.

124 »Iz ‚Službenih Novin kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,‘« *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 30. 8. 1924, 389.

125 »Iz ‚Službenih Novin kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,‘« *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 22. 11. 1924, 661, 26. 3. 1927, 193.

126 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 245. Perovšek, *Programi političnih strank*, 7, 52.

127 *Mojega življenja pot*, 167, 168.

128 Metod Mikuš, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965), 243, 271, 273.

129 *Statut in program organizacije jugoslovenskih nacionalista* (Ljubljana: [Orjuna], 1923), 30.

SDS, ki jo z vidika osrednje vloge nasilja lahko opredelimo kot fašistično.¹³⁰ Podpirala je politiko jugoslovanskega unitarizma in bila oster nasprotnik komunističnega gibanja. Združevala je drobne obrtnike, trgovske pomočnike, nižje nameščence in t. i. lumpenproletariat. Člane je pridobivala tudi iz sokolskih ter raznih drugih športnih in telovadnih društev.¹³¹ Na Slovenskem je doživela velik razmah in je bila številčno in akcijsko najmočnejše orjunaško območje v državi.¹³² Načelnik slovenske Orjune je bil inž. Marko (Ferdo) Kranjec, njeno glasilo pa *Orjuna*. Orjuna je delovala do 30. junija 1926, ko so jo zaradi oboroženega spopada z ljubljansko policijo, ki so ga dva dni pred tem izzvali njeni pripadniki, razpustili.¹³³

Podpora politiki jugoslovanskega unitarizma je na slovensko JDS vplivala v strankarsko organizacijskem pogledu. V vsedržavni JDS je v letih 1922–1924 prišlo do razhajanj v pogledih na nacionalni problem. Strankina najvidnejša predstavnik – predsednik Ljuba Davidović in njen vplivni politik Svetozar Pribičević – sta si v vprašanju državne ureditve nasprotovala v tolikšni meri (Davidović je zagovarjal decentralistično revizijo Vidovdanske ustave, Pribičević je vztrajal pri unitarizmu in centralizmu), da je slednji konec marca 1924 s svojimi somišljeniki izstopil iz JDS. Osnoval je že omenjeno Samostojno demokratsko stranko, Davidović pa je poslej vodil Demokratsko stranko. Dotedanja slovenska JDS se je priključila Pribičeviću. Njeni voditelji so v novi stranki zasedli vidna mesta. Gregor Žerjav je postal eden od podpredsednikov SDS, v njenem glavnem odboru pa so bili še Albert Kramer, dr. Ljudevit Pivko in Lovro Petovar.¹³⁴

Slovenska SDS je bila organizacijsko-politična kontinuiteta svoje strankarske predhodnice. V primerjavi z njo pa je izboljšala demokratski politični položaj. Na volitvah v Narodno skupščino leta 1925 je dobila dva mandata, dve leti kasneje pa štiri. Občutna okrepitev skupščinskih mandatov leta 1927 je bila brez dvoma tudi plod dveletne opozicije, temu primerne kritičnosti do vlade in njene centralistične državne politike.¹³⁵ Vsedržavna SDS in njen slovenski del sta namreč po letu 1925, ko ju srbska politika pri vodenju države ni več potrebovala, postopoma prešla v boj proti srbski hegemoniji, za državljansko in gospodarsko enakopravnost, temeljito reorganizacijo političnega sistema in uveljavitev demokratične politične prakse. Ta boj je SDS od 10. novembra 1927 vodila v okviru Kmečko demokratske koalicije (KDK), v katero se je povezala s HKS. KDK, v kateri so slovenski demokrati predstavljali njeno unitaristično krilo, so se pridružili tudi Slovenska kmetska stranka in črnogorski federalisti. KDK sta vodila predsednika HKS in SDS Stjepan Radić in Svetozar Pribičević. V njenem vodstvu sta bila tudi Žerjav in Pucelj.¹³⁶

130 Marko Zajc, »ORJUNA in PAČ na poti v Trbovlje: k zgodovini fizičnega nasilja v političnem boju,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 2 (2014): 110. Podrobneje gl. o vprašanju fašističnega značaja Orjune 102–10.

131 Perovšek, *Programi političnih strank*, 7.

132 Zajc, »ORJUNA in PAČ,« 106.

133 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 257.

134 *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 278. Hrvoje Matković, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972), 100.

135 *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 283, 303.

136 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 258–68. Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, 201.

Liberalni tabor je uvedbo kraljeve diktature leta 1929 pričakal politično povezan. NSS je prešla v SDS, Slovenska kmetijska stranka pa je s SDS sobivala v KDK. Glavna slovenska liberalna predstavica SDS je do diktature še dvakrat preizkusila svojo moč. Leta 1927 je na občinskih volitvah v ljubljanski občinski skupščini dobila pet poslancev, v mariborski pa štiri.¹³⁷ Obliž na skromen rezultat so ji dale občinske volitve 2. oktobra 1927 v Ljubljani, ki so »liberalni trdnjavi« dale župana iz njenih vrst dr. Dinka Puca. Puc je Ljubljano vodil do leta 1935.¹³⁸ Sicer pa je slovenski politični prostor v prvem jugoslovanskem desetletju obvladovala SLS. Po zmagi na volitvah v Ustavodajno skupščino leta 1920 z relativno večino je z absolutno večino dobila volitve v Narodno skupščino v letih 1923, 1925 in 1927¹³⁹ in občinske volitve leta 1927. V letih 1927–1929 je bila vladna stranka, njen načelnik Anton Korošec pa v letu 1928 predsednik jugoslovanske vlade. V Sloveniji je imela liberalna politika najmočnejšo podporo v že omenjeni »liberalni trdnjavi« – volilnem okrožju Ljubljana-mesto.¹⁴⁰

Liberalni tabor v letih 1929–1941

Po uvedbi diktature, ki je zaostriala politiko jugoslovanskega unitarizma in centralizma, je nekdanja SLS še naprej sodelovala pri državni oblasti. Njena predstavnika (Korošec od 6. januarja 1929 do 28. septembra 1930, za njim pa inž. Dušan Ser nec) sta bila člana diktatorske vlade generala Petra Živkovića, v kateri je Ser nec ostal do 2. septembra 1931. Kljub temu da so bili tradicionalni privrženci unitarizma in centralizma, je Beograd v tem času liberalcem odmeril drugotno politično vlogo. Pripadnike nekdanjih liberalnih strank pa je upošteval pri sestavi banskega sveta Dravske banovine (tedanje jugoslovanske Slovenije), oblikovane po novi upravni razdelitvi države leta 1929. V banskem svetu, ki ga je na predlog notranjega ministra leta 1930 imenoval kralj, so imeli absolutno večino, medtem ko so okoli dve petini sveta sestavljali privrženci nekdanje avtonomistične SLS. Vendar je vodenje banovine pripadlo katoliškemu taboru, saj je bil iz vrst nekdanje SLS za bana Dravske banovine 9. oktobra 1929 imenovan Ser nec. Njegov pomočnik je 11. oktobra 1929 postal pripadnik nekdanje SDS Otmar Pirkmajer. Na ta način naj bi nekako uravnotežili vlogo katoliškega in liberalnega tabora v upravljanju Dravske banovine.¹⁴¹ Prvi znak večjega pripuščenja liberalcev na pomembne upravopolitične funkcije je bilo imenovanje dr. Draga Marušiča za bana Dravske banovine 4. decembra 1930, potem ko je Ser nec 28. septembra nastopil ministrsko funkcijo. Ker je banov pomočnik

137 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, 106–08.

138 O tem več Jurij Perovšek, »Političnoupravna podoba Ljubljane v letih 1918–1941«, *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2-3 (2014): 321–25.

139 Bojan Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«: volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi (Ljubljana: Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, 2011), 209–16.

140 Ibid., 210, 222.

141 Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006), 21, 22, 48, 49.

ostal Pirkmajer, je vodenje banovine prevzel liberalni tabor. Novi ban Marušič je bil pred tem (od jeseni 1930) član Vrhovnega zakonodajnega sveta pri pravosodnem ministrstvu. Od liberalcev je bil v tistem času poleg ljubljanskega župana Puca opazen še Albert Kramer, ki je bil od 4. junija 1930 član Vrhovnega zakonodajnega sveta, nato pa od 12. januarja do 2. septembra 1931 izredni poslanik Kraljevine Jugoslavije v Češkoslovaški republiki.¹⁴²

Vloga in položaj liberalne politike sta se korenito spremenila z njeno pritegnitvijo v vlado 2. septembra 1931. S tem so se začela liberalna »zvezdna leta«, ko so bili liberalci do 24. junija 1935 edini slovenski predstavniki v jugoslovanski politiki. Sodelovali so v vseh desetih vladah, ki so jih oblikovali v letih 1931–1935. V njih so zasedali mesta ministrov za zgradbe, trgovino in industrijo (Kramer, Ivan Mohorič), socialno politiko (Pucelj, Fran Novak), prosveto (Marušič) in mesto ministra brez portfelja (Pucelj in Kramer).¹⁴³ Poleg tega je bil Kramer od 5. novembra 1932 do 27. januarja 1934 stalni namestnik predsednika vlade, Novak pa od 15. januarja 1932 do 20. oktobra 1933 podpredsednik Senata Kraljevine Jugoslavije, drugega doma Narodnega predstavništva (parlamenta). Zatem je bil podpredsednik Senata Miroslav Ploj;¹⁴⁴ v prvi polovici tridesetih let je na podlagi režimske zakonodaje pet od šestih slovenskih senatorjev izhajalo iz liberalnih vrst.¹⁴⁵ Obenem so liberalci v Sloveniji imeli vso oblast. Banski svetniki iz nekdanje SLS so namreč po Sernečevem odstopu z ministrskega položaja podali odstope, nadomestili pa so jih svetniki iz režimskih (liberalnih) vrst. Banski svet Dravske banovine je od 27. novembra 1931 do 7. decembra 1935 deloval v politično enotni liberalni sestavi. Prav tako so do jeseni 1935 položaj bana in njegovega pomočnika zasedali zgolj liberalni politiki. Marušič je bil ban Dravske banovine do 20. decembra 1934. 8. februarja 1935 ga je nasledil Puc, ki ostal ban do 10. septembra isto leto. Pomočnik bana je bil vse do 19. septembra 1935 Otmar Pirkmajer.¹⁴⁶

Sodelovanje z režimom kraljeve diktature je liberalcem omogočilo tudi popolno prevlado v prvem parlamentarnem domu – Narodni skupščini. Dosegli so jo v razmerah, ko se po razglasitvi Oktroirane ustave in volilne zakonodaje v septembru 1931 nekdanja SLS 8. novembra 1931 ni udeležila skupščinskih volitev. Na volitvah je nastopila samo ena, vsedržavna režimska kandidatna lista, ki je volitve dobila na podlagi »razvejane in sistematične zlorabe tako upravnega aparata kot vseh drugih vzvodov oblasti«.¹⁴⁷ Liberalni tabor je tako dosegel, da so bili v Narodno skupščino ob 52-odstotni volilni udeležbi izvoljeni vsi režimski kandidati (26), med katerimi je velika večina izhajala iz njegovih vrst. Politično zastraševanje je zaznamovalo tudi

142 »Dr. Drago Marušič imenovan za bana,« *Jutro*, 5. 12. 1930, 1. Stiplovšek, *Banski svet*, 62. Jurij Perovšek, »Slovenski liberalci in nacionalno vprašanje v letih 1931–1933,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, št. 1 (2006): 259, op. 19.

143 Kaser, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas*, 31–42.

144 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 217. »Konstituiranje obeh zbornic Narodnega predstavništva,« *Jutro*, 16. 1. 1932, 1. »Novo predsedstvo Narodnega predstavništva,« *Jutro*, 21. 10. 1933, 1.

145 Silvo Kranjec, »Slovenci v Jugoslaviji,« v: *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele (Ljubljana: Jubilej, 1939), 98, 102. Balkovec, »*Vsi na noge, vsi na plan*,« 235, 236.

146 Stiplovšek, *Banski svet*, 114, 322 in op. 933 na tej strani.

147 Jure Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo: diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935* (Ljubljana: Modrijan, 2007), 129.

občinske volitve v Sloveniji leta 1933. Nekdanja SLS se je volitev tokrat udeležila. Osvojila je slabo sedmino občin, a tudi to je bilo po liberalni oceni odločno preveč.¹⁴⁸ Liberalci so na podlagi uporabe oblastnih vzvodov in režimu prilagojene volilne zakonodaje, ki sta kandidatni listi predsednika vlade Bogoljuba Jevtića omogočili zmago na skupščinskih volitvah 5. maja 1935, ob ponovni volilni neudeležbi SLS in skromni volilni udeležbi (ni dosegla 50 odstotkov), znova množično vstopili v Narodno skupščino. Od 29 poslancev iz Slovenije so jih z vladne liste v skupščino izvolili 27, opozicijska stran pa je dobila dva poslanca.¹⁴⁹ Hkrati je bil to konec liberalnih »zvezdnih let«.

Po vzpostavitvi diktature se je liberalni tabor spet organizacijsko-politično združil. Dvor in vlada sta po volitvah v Narodno skupščino leta 1931 presodila, da potrebujeta širše politično zaledje oziroma stranko, ki bi na vsedržavni ravni izvajala njuno politiko. Zato sta 2. januarja 1932 dovolila oblikovanje nove vsedržavne politične stranke – Jugoslovanske radikalne kmetske demokracije (JRKD). JRKD je bila edina politična stranka, ki jo je dopustil diktatorski režim. Ustanovili so jo 1. maja 1932 v Beogradu. V stranko so takoj vstopili tudi slovenski liberalci, člani nekdanjega slovenskega dela SDS, in pripadniki nekdanje Slovenske kmetske stranke. Predsednik JRKD je postal pripadnik nekdanje NRS Nikola Uzunović, eden od njenih podpredsednikov pa je bil Slovenec Lovro Petovar. Strankin glavni tajnik je postal Albert Kramer. V strankinem vodstvu so bili s slovenske liberalne strani še Milan Mravlje, Miroslav Ploj, Ivan Pucelj in Vekoslav Spindler. Liberalci so se tako tudi strankarsko zavezali režimu diktature.¹⁵⁰ Vse funkcije, ki so jih opravljali od vstopa v vlado leta 1931 ter oblikovanja JRKD (kasneje Jugoslovanske nacionalne stranke) v državnem in slovenskem merilu, so izhajale iz njihovega režimskega političnega položaja. Pogled na strankarsko organizacijsko-politično sliko liberalnega tabora iz časa političnega monizma v prvi polovici tridesetih let je enostavnejši. Glavno besedo v liberalnem vrhu so, tako kot pred tem, imeli »možje svobodnih poklicev ter premožneži iz mest in podeželja, ki so se opirali na liberalne gospodarske organizacije in banke, širše socialno zaledje liberalnega tabora pa je sestavljala predvsem inteligenca z učiteljstvom«.¹⁵¹ Nekateri vidni liberalni politiki (Kramer, Marušič, Novak, Ravnihar, Žerjav) so bili tudi med prostozidarji.¹⁵² Predvidevamo lahko, da je bilo s tem povezano tudi njihovo politično ravnanje na jugoslovanski in slovenski ravni.

Liberalci so se z veliko vnemo lotili organiziranja JRKD v Sloveniji. Na ravni celotne države so najbolj pospešili oblikovanje krajevnih in okrajnih (sreskih) organizacij ter banovinske organizacije JRKD za Dravsko banovino. Pri tem so posebno pozornost posvetili pritegnitvi kmečkega podeželja v JRKD. 29. marca 1932 so na prvi banovinski skupščini snujoče politične organizacije oblikovali njen začasni

148 Ibid., 127–35, 193–201.

149 Stiplovšek, *Banski svet*, 261, 262, 264, 265. Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 259, 260.

150 »Prebivalstvu Jugoslavije!«, *Jutro*, 5. 5. 1932, 1. *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 332.

151 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, 224, 225.

152 Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980): pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji: prilozi i građa* (Beograd: Autorsko-izdavačka grupa »Zodne«, 1988), 341, 355, 358, 402, 409, 495, 567–70, 611.

banovinski odbor, ki sta ga vodila Kramer in Pucelj. To vodstvo je imelo nalogo do konca izpeljati organizacijo JRKD v Sloveniji. Mrežo okrajnih strankinih organizacij so vzpostavili do junija 1932, s tem pa so bili izpolnjeni pogoji za ustanovni zbor strankine banovinske organizacije. Ta je bil 4. in 5. junija 1932 v Ljubljani. Na prvi seji banovinskega odbora JRKD 19. junija 1932 v Celju so izbrali strankino vodstvo za Dravsko banovino na čelu z dr. Jankom Rajarjem.¹⁵³ Strankin najvidnejši slovenski politik Kramer se je posvetil delu JRKD v vsedržavnem okviru.

JRKD se je na svojem I. kongresu 20. julija 1933 v Beogradu preimenovala v Jugoslovansko nacionalno stranko (JNS). Kongres je ukinil dotedanje strankine banovinske organizacije in kot osnovno strankino ozemeljsko in organizacijsko enoto določil krajevne oziroma občinske organizacije JRKD. Po Kramerjevem pojasnilu je to narekovala »potreba enakomernosti v stranki na eni strani ter ustvaritve [njenih] čim večjih organizacijskih možnosti na drugi strani«. Na kongresu so izvolili novo strankino vodstvo. Predsednik JRKD je ostal Uzunović, med podpredsedniki pa sta bila od Slovencev Kramer in Pucelj. Kramer je obenem ponovno postal glavni tajnik JRKD, bil pa je tudi član njenega ožjega in širšega glavnega odbora. V ožjem glavnem odboru so bili od Slovencev še Ivan Pucelj, Adolf Ribnikar, Janko Rajar in Miroslav Ploj, v širšem pa poleg njih še Josip Benko, Milan Mravlje, Lovro Petovar, dr. Stane Rape, Vladimir Ravnihar (po oblikovanju JRKD/JNS je z liberalci sobival v njenem okviru), Ivan Prekoršek, Albin Koman, Ivan Terček, Ivan Pipan, Ivan Tavčar, dr. Fran Lipold, Ivan Matko, Fran Sirc, Avgust Dolinšek, Rudolf Juvan, Ivan Sajovic, dr. Ernest Kalan, dr. Vinko Rapotec in Ivan Urek.¹⁵⁴

Po spremembi političnega režima, ko so po odstopu Jevtičeve vlade 20. junija 1935 od 24. junija 1935 do konca prve jugoslovanske države v vladi znova sodelovali predstavniki katoliškega tabora, je bila JNS drugoten dejavnik v jugoslovanski politiki. Enako je bilo v Sloveniji, kjer je nekdanja SLS v drugi polovici leta 1935 prevzela vso oblast.¹⁵⁵ Prizadevanja do tedaj vladajoče JNS, da bi se politično znova postavila na noge, niso bila uspešna. V njihov okvir je sodila tudi strankina reorganizacija, to je oživitev njenih banovinskih organizacij. Banovinsko organizacijo JNS za Dravsko banovino so ponovno oblikovali na banovinski skupščini JNS 24. maja 1936. Predsednik banovinskega izvršnega odbora JNS v Dravski banovini je postal Janko Rajar, poslovodeči podpredsednik pa Otmar Pirkmajer. Podpredsednika sta bila tudi Kramer in Pucelj.¹⁵⁶ Kramer je poleg tega še naprej opravljal funkcijo glavnega tajnika JNS, na katero so ga znova izvolili na njenem II. kongresu 30. junija 1936. Predsednik stranke je tedaj postal Petar Živković, v ožji glavni odbor JNS pa so od Slovencev izvolili Miroslava Ploja, Ivana Puclja, Janka Rajarja, Otmarja Pirkmajerja, Ivana Prekorška, Ivana Mravljeta, Albina Komana, Frana Lipolda in Ivana Arka.¹⁵⁷

.....
153 Stiplovšek, *Banski svet*, 141–45.

154 »Novi statut stranke,« *Jutro*, 21. 7. 1933, 2.

155 Stiplovšek, *Banski svet*, 269–74.

156 »Reorganizacija JNS v dravski banovini,« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 25. 5. 1936, 1. »Banovinska skupščina JNS,« *Jutro*, 26. 5. 1936, 2.

157 »Z velikimi ovacijami izvedene volitve,« *Jutro*, 1. 7. 1936, 1.

Druga polovica tridesetih let je – brez prejšnje režimske podpore – vodila v »bankrot slovenskega liberalizma«. ¹⁵⁸ Slovenija je postala monopol nekdanje SLS (od 19. avgusta 1935 sestavnega dela nove vsedrjavne stranke Jugoslovanske radikalne skupnosti – JRS), ¹⁵⁹ JNS pa je politično in organizacijsko hlapela. Svojevstveno je bilo tudi ravnanje poslancev, izvoljenih na Jevtičevi vladni listi leta 1935. Večina se je pridružila poslanskemu klubu nove vlade dr. Milana Stojadinovića, med njimi enotno tudi poslanci iz Slovenije. ¹⁶⁰ JNS na občinskih volitvah leta 1936, ki jih je z absolutno večino osvojenih občin dobila JRS, ni postavila svoje liste. Po volitvah v Narodno skupščino leta 1938, na katerih je nastopila v okviru Združene slovenske opozicije (ZSO), vključene v vsedrjavno opozicijsko povezavo pod vodstvom predsednika nekdanje HKS dr. Vladimira Mačka, pa je politična teža JNS tonila med slabimi 21 odstotki glasov, ki jih je dobila ZSO. JRS je zmagala z absolutno večino dobrih 78 odstotkov prejetih glasov. ¹⁶¹ Vsi v Sloveniji izvoljeni poslanci (29) so bili iz njenih vrst. ¹⁶² Rečemo lahko, da je »nekdanja SLS še zmeraj posebej politično voljo Slovencev«. ¹⁶³ Iz »pašaluka« katoliške politike, kot je tedanja Slovenijo označil Albert Kramer, ¹⁶⁴ so liberalci mogli pogledovati le v Beograd, kjer je v Senatu Kraljevine Jugoslavije v letih 1935–1938 še vedno sedelo pet njihovih predstavnikov. Ko je s senatorskimi volitvami 6. februarja 1938 (v Sloveniji so volili le enega senatorja, izvoljen pa je bil predstavnik JRS) dvema med njimi potekel mandat (eden od njiju je bil Ploj), so v Senatu ostali le trije. ¹⁶⁵ Liberalci so obenem izgubili še Plojevo podpredsedniško mesto.

V slovenski JNS, ki se je lahko ukvarjala samo še sama s seboj, so skladno s statutom vsedrjavne stranke, proti koncu septembra 1936 ustanovili banovinski (akcijski) odbor Mladine JNS (MJNS). Njegov predsednik je bil inž. Jože Rus. V MJNS je bila organizirana strankina mladina med 21. in 35. letom starosti v Dravski banovini. MJNS se je organizacijsko precej razširila, njeno prizadevanje pa je bilo usmerjeno v strnitev vseh pozitivnih »naprednih« sil v Sloveniji. Na tej podlagi, ki je dobila širši politični značaj, so 30. marca 1941 ustanovili Odbor naprednih strank (ONS), v katerega so se združili slovenska dela prebujenih NRS in SDS ter JNS. ONS se je zavzel za složno nastopanje slovenskih »naprednih sil« in podporo jugoslovanski skupnosti. V okviru liberalnega tabora je od 26. februarja 1939 delovalo tudi društvo Slovenska beseda, ki so ga ustanovili na pobudo Dinka Puca. ¹⁶⁶ Sicer pa so se ob JNS v tridesetih letih oblikovala tudi liberalno usmerjena politična gibanja

158 Observator (Fran Zwitter), »Bankrot slovenskega liberalizma«, *Sodobnost* 3, št. 7/8 (1935): 303, 304.

159 Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 269–81.

160 Stiplovšek, *Banski svet*, 268, op. 768.

161 Mikuš, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, 447, 470.

162 *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 390.

163 Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 281.

164 »Dr. Kramer o političnih razmerah v Sloveniji«, *Jutro*, 24. 3. 1937, 4.

165 »Obnavljanje senata«, *Jutro*, 11. 1. 1938, 2. Kranjec, »Slovinci v Jugoslaviji«, 106.

166 Anka Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije* (Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994), 31, 210–18, 224, 225, 227–33. Mikuš, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, 537, 538. »Društvo ‚Slovenska beseda‘ ustanovljeno«, *Slovenska beseda*, 7. 3. 1939, 1.

– Zveza slovenskih kmetov (1932–1935), Zveza društev kmetov in deklet (ustanovljena leta 1924) oziroma gibanja, ki so se zbirala ob posameznih časopisih – *Borba* (1933–1935), *Glas naroda* (1935–1936) in *Naša misel* (1935–1940). V tridesetih letih se je razmahnilo tudi delovanje liberalnih študentskih društev na ljubljanski univerzi (Jugoslavija, Jadran, Edinstvo).¹⁶⁷

Povezovanje liberalcev na predvečer druge svetovne vojne v ONS je pokazalo le en del njihove tedanje organizacijsko-politične slike. Ko je aprila 1941 vojna udarila v Jugoslavijo, liberalnega tabora namreč ni bilo več. Ob politično shirani JNS se je razcepil na »množico različnih strank in skupin, večjih in manjših, ki so imele sicer skupno provenienco, ki pa so jih ločila različna stališča do vprašanj, ki so stopala v ospredje v dvajsetih in tridesetih letih: do demokracije in fašizma, do parlamentarizma in diktature, do delavskega gibanja in komunistov, do slovenstva in jugoslovanstva, do državne ureditve in ustavnega sistema, centralizma, avtonomizma, federalizma; mnoge skupine pa so ločile tudi čisto osebne zamere in konflikti. Eni so demokraciji še ostajali zvesti, drugi so jo zapuščali na najrazličnejše načine. Eni so iskali zveze na levi, drugi na desni. Usmerjenost enih so vodili predvsem razredni interesi, usmerjenost drugih so vodili predvsem nacionalni interesi.«¹⁶⁸

* * *

Kaj nam pokaže organizacijsko-politična slika slovenskega liberalizma v polstoletju 1891–1941? Po eni strani predstavlja sestavni del modernega političnega triptiha, ki je od konca 19. stoletja do konca prve svetovne vojne ustrezal stanju pri drugih avstrijskih in zahodnoevropskih narodih¹⁶⁹ in se je v svoji temeljni katoliško-liberalno-marksistični osnovi nadaljeval v čas med svetovnim vojnama. Po drugi strani pa prikazuje del slovenske politike, ki sta ji socialna zamejenost in premajhna oziroma upadajoča delavnost zlasti v avstrijski dobi onemogočili organizacijsko širino. Te liberalcem skoraj do konca habsburške monarhije ni uspelo utemeljiti v vseslovenskem obsegu. Oboje je opazno vplivalo na njihovo drugotno politično vlogo v tedanjem slovenskem prostoru.

V jugoslovanski državi se je liberalni tabor zaradi notranjih trenj organizacijsko in politično sicer razcepil, a se s tem delno prilagodil obstoječi družbeni strukturi. Kljub različnim cepitvam in združitvam je organizacijsko izboljšal svoje delovanje. To je doseglo svoj višek v liberalnem političnem monizmu v prvi polovici tridesetih let.

V Kraljevini SHS/Jugoslaviji so liberalci s sodelovanjem v jugoslovanski centralistični politiki občutno izboljšali svoj položaj. Na ta način so se zoperstavljali močnemu katoliškemu taboru, ki je koreninil v svojem širokem idejnopolitičnem in

167 Anka Vidovič-Miklavčič, »Zveza slovenskih kmetov v letih 1932–1935«, *Zgodovinski časopis* 43, št. 4 (1989): 555–69. Anka Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, 20–28, 193–99, 203, 207, 208. *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 334–36, 352, 377, 378, 383. Mikuž, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, 432, 503. Slavko Kremenšek, *Slovensko študentsko gibanje 1919–1941* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972), 245–54.

168 Melik, *Slovinci*, 642.

169 Prim. Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, 224.

družbenem zaledju. Ko so bili sredi tridesetih let odtegnjeni od oblasti, se je liberalna politična moč izčrpala in organizacijsko sesula. Liberalni tabor je izzvenel kot politični subjekt. Liberalizem je slovensko zgodovino od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne opazno zaznamoval, a ta ga je ob izteku tega obdobja videla le še s koticom enega očesa.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI_AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI_AS/1220, Ravnihar Vladimir.

Časopisni viri:

- – n. »Novim časom naproti!.« *Soča*, 6. 2. 1912, 2.
- – n. »Novim časom naproti!.« *Soča*, 15. 2. 1912, 2, 3.
- – n. »Novim časom naproti!.« *Soča*, 29. 2. 1912, 2.
- [Tavčar, Ivan]. »Konec igre!.« *Slovenski narod*, 9. 3. 1896, 1, 2.
- [Triller, Karel]. »Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke.« *Slovenski narod*, 6. 3. 1906, 1.
- –. r. – [Tavčar, Ivan]. »Katoliško politično društvo.« *Slovenski narod*, 1. 2. 1890, 1.
- A–a., »K položaju.« *Náš list*, 20. 11. 1906, 1.
- Alfa [Hribar, Ivan]. »V obrambo!.« *Slovenski narod*, 14. 8. 1894, 1, 2.
- Dovč. [Podgornik, Fran?]. »Napredni položaj.« *Slovanski svet*, 10. 8. 1894, 285, 286.
- *Jutro*, 11. 4. 1922, 2. »Sijajni zbor zaupnikov JDS v Mariboru.«
- *Jutro*, 11. 7. 1922, 1, 2. »Zbor zaupnikov JDS iz ljubljanske oblasti.«
- *Jutro*, 6. 6. 1924, 1. »Imenovanje velikih županov.«
- *Jutro*, 5. 12. 1930, 1. »Dr. Drago Marušič imenovan za bana.«
- *Jutro*, 16. 1. 1932, 1. »Konstituiranje obeh zbornic Narodnega predstavništva.«
- *Jutro*, 5. 5. 1932, 1, 2. »Prebivalstvu Jugoslavije!.«
- *Jutro*, 21. 7. 1933, 2. »Novi statut stranke.«
- *Jutro*, 21. 10. 1933, 1. »Novo predsedstvo Narodnega predstavništva.«
- *Jutro: ponedeljska izdaja*, 25. 5. 1936, 1. »Reorganizacija JNS v dravski banovini.«
- *Jutro*, 26. 5. 1936, 2. »Banovinska skupščina JNS.«
- *Jutro*, 1. 7. 1936, 1, 2. »Z velikimi ovacijami izvedene volitve.«
- *Jutro*, 24. 3. 1937, 4, 5. »Dr. Kramer o političnih razmerah v Sloveniji.«
- *Jutro*, 11. 1. 1938, 2. »Obnavljanje senata.«
- N. »Liberalizem.« *Náš list*, 9. 10. 1906, 1, 2.
- *Narodni dnevnik*, 25. 10. 1909, 1, 2. »Shod slovenske napredne mladine v Žalcu.«
- *Narodni dnevnik*, 22. 11. 1909, 2. »Štajerske novice. Zaupno posvetovanje slov. naprednjakov v Ljubljani.«
- *Narodni dnevnik*, 7. 12. 1909, 1. »Beseda k tretjemu glavnemu zboru ‚Narodne stranke‘.«
- *Narodni list*, 28. 12. 1910, 1. »Beležke. ‚Narodni Dnevnik‘.«
- *Narodni list*, 7. 11. 1912, 1, 2. »Organizacija narodne stranke, strankin sklad in širjenje strankinega časopisja.«
- *Narodni list*, 25. 9. 1913, 1. »Doneski h glavnemu odboru Narodne stranke za Štajersko.«

- *Naš list*, 6. 1. 1906, 1, 2. »Kaj hočemo?.«
- *Naš list*, 25. 12. 1908, 1, 2. »Naš List' ob koncu leta.«
- *Notranjec*, 23. 3. 1907, 89, 90. »Šentpeterski shod.«
- *Notranjec*, 11. 5. 1907, 145. »Notranjci!.«
- *Notranjec*, 21. 12. 1907, 401, 402. »Organizacija ,Kmetijske stranke za Notranjsko'«
- *Notranjec*, 3. 1. 1908, 5–7. »Organizacija ,Kmetijske stranke za Notranjsko'«
- *Notranjec*, 1. 2. 1908, 33. »Glavni zbor ,Kmetijske stranke' v Postojni.«
- *Notranjec*, 8. 2. 1908, 41. »Kmetijski kandidatje.«
- *Nova doba*, 16. 2. 1907, 4. »Dnevne vesti. *Slovenska gospodarska stranka*.«
- *Nova doba*, 23. 2. 1907, 1, 2. »K ustanovitvi naše stranke.«
- *Nova doba*, 22. 5. 1907, 1, 2. »Slovenska Gospodarska Stranka v politični borbi.«
- *Nova doba*, 21. 9. 1907, 1, 2. »Shod Slov. Gospodarske Stranke v Loškem Potoku.«
- *Nova doba*, 1. 12. 1923, 1, 2. »Politične vesti. *Novo oblasno načelstvo JDS v Mariboru*.«
- R. alias D. »Postanite meso in kri.« *Naš list*, 5. 10. 1906, 1.
- *Slovenska beseda*, 7. 3. 1939, 1. »Društvo ,Slovenska beseda' ustanovljeno.«
- *Slovenski narod*, 1. 12. 1894, 1–3. »Narodna stranka' na Kranjskem.«
- *Slovenski narod*, 1. 6. 1895, 3. »Dnevne vesti. *Volitev v občinski svet*.«
- *Slovenski narod*, 10. 7. 1895, 3. »Dnevne vesti. ,*Slovensko društvo v Ljubljani*'.«
- *Slovenski narod*, 14. 12. 1895, 1. »Odgovornost klerikalne stranke.«
- *Slovenski narod*, 17. 11. 1906, 1–5. »Shod zaupnikov narodno-napredne stranke.«
- *Slovenski narod*, 18. 3. 1898, 1, 2. »Spravna pogodba.«
- *Slovenski narod*, 2. 1. 1894, 1, 2. »Slovenskega društva v Ljubljani' občni zbor.«
- *Slovenski narod*, 20. 7. 1901, 1. »Naš program.«
- *Slovenski narod*, 21. 11. 1910, 2. »Izvrševalni odbor narodno-napredne stranke.«
- *Slovenski narod*, 25. 5. 1895, 1. »Meščani!.«
- *Slovenski narod*, 25. 5. 1895, 4. »Dnevne vesti. *Mestne dopolnilne volitve*.«
- *Slovenski narod*, 26. 3. 1906, 1–3. »Shod zaupnikov narodno-napredne stranke.«
- *Slovenski narod*, 26. 8. 1895, 2. »Dnevne vesti. *Shod ,Slovenskega društva' v Črnomlju*.«
- *Slovenski narod*, 27. 5. 1895, 1. »Meščani!.«
- *Slovenski narod*, 27. 5. 1895, 2. »Dnevne vesti. *Volitev v mestni svet ljubljanski*.«
- *Slovenski narod*, 28. 11. 1894, 1. »Zaupnim možem v pozdrav!.«
- *Slovenski narod*, 28. 6. 1895, 1. »Stranka pri delu.«
- *Slovenski narod*, 29. 11. 1894, 1, 2. »Shod zaupnih mož.«
- *Slovenski narod*, 29. 12. 1894, 1. »Slovenski narod' svojim naročnikom in sotrudnikom.«
- *Slovenski narod*, 29. 5. 1895, 3. »Dnevne vesti. *Volitev v mestni svet ljubljanski*.«
- *Slovenski narod*, 3. 4. 1906, 2. »Dnevne vesti. *Izvrševalni odbor narodno-napredne stranke*.«
- *Slovenski narod*, 30. 1. 1891, 1. »Slovensko društvo'«
- *Slovenski narod*, 30. 11. 1894, 1, 2. »Shod zaupnih mož.«
- *Slovenski narod*, 31. 5. 1895, 2. »Dnevne vesti. *Volitev v občinski svet*.«
- *Slovenski narod*, 5. 12. 1894, 3. »Domače stvari. *Zvršilni odbor narodne stranke*.«
- *Slovenski narod*, 5. 6. 1891, 1–3. »Slovenskega društva' III. javni društveni shod.«
- *Slovenski narod*, 5. 8. 1895, 2. »Dnevne vesti. *Shod v Idriji*.«
- *Slovenski narod*, 6. 12. 1906, 2. »Dnevne vesti. *Konstituiranje izvrševalnega odbora narodno-napredne stranke*.«
- *Slovenski narod*, 6. 6. 1891, 1, 2. »Narodno-napredna stranka'«
- *Slovenski narod*, 7. 9. 1894, 1. »Na stražo!.«
- *Slovenski narod*, 8. 10. 1910, 2. »Iz izvrševalnega odbora narodno-napredne stranke.«
- *Slovenski narod*, 9. 7. 1912, 1, 2. »Dan zaupnikov narodno-napredne stranke.«
- *Soča*, 8. 3. 1900, 1. »Zaupni shod ,narodno-napredne stranke' na Goriškem.«
- *Soča*, 26. 1. 1907, 1–3. »Shod zaupnikov ,narodno-napredne stranke'«
- *Soča*, 5. 2. 1907, 1. »Shod zaupnikov ,narodno-napredne stranke'«

- Soča, 5. 2. 1907, 2. »Domače in razne novice. Izvrševalni odbor narodno-napredne stranke.«
- Soča, 11. 11. 1909, 1. »Naša stranka.«
- Soča, 23. 11. 1909, 2. »Domače vesti. Zaupno posvetovanje slov. naprednjakov v Ljubljani.«

Literatura:

- Balkovec, Bojan. »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«: volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi. Ljubljana: Zveza Zgodovinski društev Slovenije, 2011.
- Balkovec, Bojan. *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.
- Bergant, Zvonko. *Slovenski klasični liberalizem: idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921*. Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Cvirn, Janez. *Dunajski državni zbor in Slovenci: (1848–1918)*. Celje in Ljubljana: Zgodovinsko društvo in Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Čuček, Filip. »Slovenski' prostor na Ogrskem po obnovi ustavnega življenja: značilnosti (ne)demokratizacije in (ne)pluralizacije na levi strani Mure (1861–1918).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 1 (2009): 43–59.
- Engelsfeld, Neda. *Prvi parlament Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*. Zagreb: Globus, 1989.
- Erjavec, Fran. *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928.
- Gabršček, Andrej. *Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice: II. knjiga: od leta 1901 do 1924*. Ljubljana: samozaložba, 1934.
- Gantar Godina, Irena. *Neoslavizem in Slovenci*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- Gantar Godina, Irena. *T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem: 1895–1914*. Ljubljana: Slovenska matica, 1987.
- Gašparič, Jure. *SLS pod kraljevo diktaturo: diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*. Ljubljana: Modrijan, 2007.
- Gligorijević, Branislav. *Demokratska stranka i politični odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970.
- Goropevšek, Branko. *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!: slovenska politika na Štajerskem v letih 1906–1914*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2005.
- Grdina, Igor. *Ivan Hribar: »jediní resnični radikalec slovenski«*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.
- Jerič, Josip. »Narodni svet.« V: *Slovenci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, ur. Josip Mal, 144–60. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Kacin-Wohinz, Milica. *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928: 2. knjiga*. Koper: Lipa in Založništvo tržaškega tiska, 1977.
- Kranjec, Silvo. »Slovenci v Jugoslaviji.« V: *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele, 66–108. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Kremenshek, Slavko. *Slovensko študentsko gibanje 1919–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972.
- Lončar, Dragotin. *Politično življenje Slovencev: od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta*. Ljubljana: Slovenska matica, 1921.
- Marušič, Branko. *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Matković, Hrvoje. *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šetogjanuarske diktature*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972.
- Melik, Vasilij. *Slovenci 1848–1918: razprave in članki*. Maribor: Litera, 2002 [i. e. 2003].
- Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Mikuž, Metod. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.

- *Mojea življenja pot: spomini dr. Vladimirja Ravniharja*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997.
- Nenezic, Zoran D. *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980): pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji : prilozii i građa*. Beograd: Autorsko-izdavačka grupa »Zodne«, 1988.
- Observator [Zwitter, Fran]. »Bankrot slovenskega liberalizma.« *Sodobnost* 3, št. 7/8 (1935): 303, 304.
- Perovšek, Jurij. »*Pium desiderium* dr. Vekoslava Kukovca leta 1924.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 2 (2014): 79–100.
- Perovšek, Jurij. »Političnoupravna podoba Ljubljane v letih 1918–1941.« *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2–3 (2014): 291–337.
- Perovšek, Jurij. »Slovenski liberalci in nacionalno vprašanje v letih 1931–1933.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, št. 1 (2006): 255–76.
- Perovšek, Jurij. »Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 93–126.
- Perovšek, Jurij. *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*. Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Perovšek, Jurij. *Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Perovšek, Jurij. *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Perovšek, Jurij. *Slovenska osamosvojitve v letu 1918: študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: Modrijan, 1998.
- Pleterski, Janko. *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998.
- Pleterski, Janko. *Narodna in politična zavest na Koroškem: narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Pleterski, Janko. *Pravica in moč za samoodločbo: med Metternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev*. Ljubljana: Modrijan, 2008.
- Prunk, Janko in Cirila Toplak. *Parlamentarna izkušnja Slovencev*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2005.
- Prunk, Janko in Marjetka Rangus. *Sto let življenja slovenskih političnih strank: 1890–1990*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2014.
- Selišnik, Irena. »Zborovanja na Kranjskem v letih 1900–1913 in razmerja moči: „Ako hočemo biti zmagovavci moramo poučevati ljudstvo po shodih ...“« *Zgodovinski časopis* 67, št. 1-2 (2013): 86–109.
- *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, 1*, ur. Jasna Fischer et al. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Stavbar, Vlasta. *Politik Vekoslav Kukovec: politično delovanje do leta 1918*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.
- Stiplovšek, Miroslav. *Banski svet Dravske banovine 1930–1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
- Stiplovšek, Miroslav. *Slovenski parlamentarizem 1927–1929: avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- Tuma, Henrik. *Iz mojea življenja: spomini, misli in izpovedi*. Ljubljana: Tuma, 1997.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. »Zveza slovenskih kmetov v letih 1932–1935.« *Zgodovinski časopis* 43, št. 4 (1989): 555–69.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti*

mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.

- Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja.* Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Zajc, Marko. »ORJUNA in PAČ na poti v Trbovlje: k zgodovini fizičnega nasilja v političnem boju.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 2 (2014): 101–23.
- Zečevič, Momčilo. *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921: od majniške deklaracije do vidovdanske ustave.* Maribor: Obzorja, 1977.

Tiskani viri:

- Kaser, Karl. *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833–1980), II.* Graz: Institut für Geschichte der Universität Graz, 1982.
- *Organizacijski red Jugoslovanske demokratske stranke.* Ljubljana: Narodna tiskarna, 1918.
- Perovšek, Jurij. *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929).* Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998.
- *Statut in program organizacije jugoslovenskih nacionalista.* Ljubljana: [Orjuna], 1923.
- Šlebinger, Janko. *Slovenska bibliografija za l. 1907–1912.* Ljubljana: Matica Slovenska, 1913.
- *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti.* Ljubljana: Delniška tiskarna, 1924.
- *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti.* Ljubljana: Delniška tiskarna, 1927.
- *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo.* Ljubljana: Delniška tiskarna, 1923.

Jurij Perovšek

ORGANISATIONAL-POLITICAL IMAGE OF THE LIBERAL CAMP BETWEEN 1891 AND 1941

SUMMARY

The beginning of the modern political party life in Slovenia can be traced back to the 1890s, when, in 1890, the Catholic Political Society (hereinafter the KPD) was established in Ljubljana as the first independent ideological-political organisation. The establishment of the KPD encouraged the liberally-oriented circles in Ljubljana to found their own Slovenian Society (SD) in the following year. In terms of territory, the SD encompassed the province of Carniola.

Until the establishment of the National Party for Carniola (hereinafter the NSK) in 1894, the SD was the only liberal political subject in Slovenia. It was a recognisable as well as a relatively successful representative of the liberal political conviction. Its relationship with the Catholic side changed with the Provincial Assembly elections of 1895, won by the Catholic National Party (KNS, established in 1895). Therefore the liberal members of the Provincial Assembly established connections with the German liberals in order to prevent the domination of the KNS until 1908. Meanwhile the

KNS (as of 1905 called the Slovenian People's Party – SLS) established itself as the strongest political factor in Carniola.

The political power of the KNS/SLS did not encourage the Carniolan liberals to undertake any detailed organisational and political work, as their alliance with the party of the German landowners ensured their domination in the province. The liberals remained restricted to the narrow context of the bourgeois class in the cities and the bourgeois-influenced circles in the rural areas. Due to ideological reasons, liberalism – in the cities as well as in the country – was also supported by the teaching profession. Meanwhile the wider people's masses were left to the ideological and political influence of the KNS/SLS, which gained a decisive influence on all of the public life with persistent economic, social, and political work.

The organisational incompetence as well as the electoral geometry, established after the National and Provincial Assembly electoral reform in 1907–1908 and unfavourable for the liberals, pushed them to the political sidelines until World War I. The National Progressive Party (NNS), as the NSK was renamed at the beginning of the 20th century, was not roused by any criticism of its organisational inactivity, elitist bourgeois social stance, and ideological-political restriction to the so-called anti-clericalist campaign, pursued by the Carniolan liberals between 1902 and 1909. The NNS did not listen to the liberally-oriented national-radical youth, the group around the *Naš list* newspaper and the Slovenian Economic Party. The attempt to win over the peasant population and ensure its support of the NNS in cooperation with the Peasant Party for Inner Carniola (1907–1908) was unsuccessful as well.

Except in Carniola, liberal political parties were also established in the Gorizia region and in Styria. The liberal National Progressive Party in the Gorizia Region (NNSG) was established in 1900. In light of the weak social democracy, the balance between the liberal and the Catholic side may have been shifting, but the political power nevertheless leaned towards the Catholic side. Despite the carefully planned party activities, the NNSG was also hampered by the lack of the active power of youth.

Styrian Slovenians had their liberal party as well. The National Party for Styria (NSS) was established in 1906. In the organisational sense, the NSS made good progress initially, and it was also relatively successful. However, with the 1909 Provincial Assembly elections the Catholic Slovenian Peasant Association for Styria became the strongest political force among Slovenians in that province. The NSS also became exhausted in the organisational sense. After the establishment of the Catholic All-Slovenian People's Party in 1909 it argued for the formation of a united all-Slovenian liberal political organisation. This idea was realised by the liberals less than half a year before the dissolution of the Habsburg Monarchy, when they established a single Slovenian liberal Yugoslav Democratic Party (JDS). In 1918 this party entered the Yugoslav state as a unified political subject.

In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, the liberals had a more prominent role in the Slovenian and Yugoslav politics. Since the establishment of the new state and subsequently almost throughout the first half of the 1920s, the

JDS – since 1919 included in the identically-named unitarian and centralist all-state party (which transformed into the Independent Democratic Party, the SDS, in 1924), took part in the government. Its leading representatives were part of the government either themselves or as representatives of the all-state JDS/SDS. Consequently, until 1927 the top administrative and political positions in Slovenia were mostly filled by the members of this party, despite the stronger SLS. When the centralist regime strengthened in 1925 and the SDS was no longer needed, the party was pushed into opposition. The only way that the Slovenian JDS/SDS could oppose the strong Catholic camp, rooted in its widespread ideological-political and social background, was by supporting the Yugoslav centralist and unitarian politics. In the first decade of Yugoslavia, the SLS was the strongest political force in the Slovenian space.

In 1919 new liberal political parties were established besides the JDS: the Independent Peasant Party (SKS) and the National Socialist Party (NSS). In the organisational sense, the JDS, SKS and NSS were stronger than the liberal parties in the Austrian period. In 1921 and 1922, the SKS participated in the government. Between 1920 and 1923, smaller liberally-oriented political parties that modelled themselves after the JDS emerged as well as disappeared in the Prekmurje region. The organisational-political image of the liberal camp was also supplemented by the restored NNS, which brought together the so-called old liberal parties that exited the JDS in 1923, and the Orjuna (Organisation of Yugoslav Nationalists), the militant and terrorist organisation of the JDS/SDS, established in the same year. The NNS existed until 1924, when it merged with the all-state National Radical Party, while the Orjuna kept operating until 1926, when it was abolished due to an armed conflict with the police in Ljubljana. In the second half of the 1920s, new shifts took place in the liberal camp. In 1926 the SKS merged with the Slovenian Republican Party of Peasants and Workers into the Slovenian Peasant Party and formed its organisational core. The new party, which was a part of the government in 1926, existed until the introduction of the King's Dictatorship in 1929, when all political parties were dissolved. In 1928 the NSS joined the SDS.

When the regime of the King's Dictatorship allowed for the formation of a single, all-state regime party called the Yugoslav Radical Peasant Democracy (the JRKD, renamed as the Yugoslav National Party – JNS – in 1933), the liberal camp united in the organisational and political sense. The liberals, who had taken part in the government of the dictatorship regime since 1931, thus came together in the JRKD/JNS. In the first half of the 1930s they were the only Slovenian political representatives in the Yugoslav politics, while the former SLS was in opposition. At this time the liberal camp held all the power in Slovenia.

With the breakdown of the JNS policy and the entry of the former SLS into the government in 1935, the situation changed drastically. In the second half of the 1930s, the JNS broke down politically and organisationally. The Slovenian liberalism was exhausted. The representative of Slovenia in the Yugoslav politics was now the former SLS (as of 1935 united in the second all-state political party – the Yugoslav

Radical Union), and it now held all the power in Slovenia. The situation remained the same until World War II, when the liberal camp no longer existed. It had fallen apart into a large number of various parties and groups, larger and smaller, which may have shared some common ground, but were separated by the different standpoints towards the national issues as well as ideological and political questions. Many groups were also divided by purely personal grudges and conflicts. The liberal camp as a political subject became obsolete. Liberalism had characterised the Slovenian history from the end of the 19th century until World War II significantly, but became virtually non-existent as this period was coming to an end.